

СУЧАСНІСТЬ

Б. Рубчак: Сім віршів — А. Солженіцин: Один день Івана Денисовича — А.-Г. Горбач: Українська література в після-воєнних німецьких перекладах — Б. Бойчук: Мистецтво, що інформує — І. Лисяк-Рудницький: Україна в еволюції радянської системи — о. І. Гриньох: Епілог чи пролог у зустрічі двох епох? — В. Дорошенко: Життя і діяльність М. П. Драгоманова — Критика і бібліографія — Нотатки

1 (25)

СІЧЕНЬ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

1 (25)

СІЧЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчуж, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Fe-
bruar 1950 wird mitgeteilt:

H e r a u s g e b e r : Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

G e s c h ä f t s f ü h r e r : Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН РУБЧАК: СІМ ВІРШІВ

ВІТРЯНИЙ ІКАР

Знов хоче на вітрі виплести
сни крилоокий Ікар,
бо в нім теплотіла ріка;
з якої йому не виплисти.

Він віі підняв на вирій,
і ринув у вітер виром,
забувши про крови вилок
в своїй віроломній вірі.

Йому ж призначено виснути
в бруднім бюрі, як і нам —
а то захотів маніяк
ніким недосягнене виснити!

Безумний! За вистріл вищій!
Не знаючи вітру вістер,
у свисті шукає вістей,
неначе той вітер — віщій.

Такому не можна викласти
життя, як по чорнім біль:
найкраще — як давній біль —
його із пам'яті викласти.

ГОТИЧНИЙ ВЕЧІР

З родовищ спогаду крихітно звівшись,
накреслять старість, наче сіль, літа в лиці.
І стане спів дерев ячанням віщипь,
а вітру шепіт шамканням літавниці.

Немов ченці, підуть молитись речі,
бо місяця ніхто не збагне хитрости.
І костокрилий, перелесний вечір
траву кохасту химороді виростить.

В кімнаті завовкують сиві гості,
проріже раптом тишу вереск півнячий,
і виведе тебе в ребрастий простір
кончина, мов любляночка, опівночі.

РОЗРИВ-ТРАВА

Віршам і снам не вір:
крови траур та вир.
З варив розрив-трави
скроплений кожен вірш.

Зов небезпечних круч,
віри росистий крок
скристалізує кров
в зоряний звірокруг.

Спатиме світ повік
там, де так довго спів,
і під теплом повік
світиком визрів спів.

Раб собі світ творив —
кари пектиме карб:
лишиться лиш терпка
вірність розрив-трави.

ПИТАННЯ

Не тільки крові тісні
в серці прибої.
Часом з країни пісні
вічно чужої.

Не тільки гордість орла —
виклик герою.
Часом з чужого крила
блискавка грою.

Може найкраща з пісень —
вітровий клекіт?
Хто зна, що море несе
в хвилях далеких.

Навіть найвища із птах
ще не остання.
Завжди на тихих устах
сіллю питання.

ДАЛЕЧ ДОРІГ

Знову путів заметіль,
знову мости —
юности вітряний хміль
віддаллю мстить.

Втратив ти в лицях морів,
в морі облич
промінь, що травень беріг
в крилах бджоли.

Вкинув у стукіт доріг
шепоти чуд,
в'язані на дорогах
глицях дощу.

Вже не сріблиться кора
близьких беріз —
сріблом лиш далеч утрат,
далеч зорі.

ЛІС

В лісу стрункім безмитті
віттям життя моє.
Сонце в моім zenіті
високе обіддя б'є.

Мов не було розколин
блискавок, бур виття;
наче ніхто ніколи
зелених дерев не тьяв.

Навіть капризні бризи,
пристрасний моря зов
не розворожив сизих,
єдиних світобудов.

Спраглі доріг спіралі
завжди до них вели —
із передранньої мли
у перводенний праліс.

ПІДЛІТКОВІ

Хоч gridні грудня — вітри
клени склоняють ниць,
сажу жалю зітри
з тихих вікон зіниць.

Хоч нам самуми пустинь
виють сумом розлук,
в синь різчасту пусти
серця свого стрілу.

Тоді, хоч тьмяну нам путь
викряче крук-пророк,
твань, темноту тупу
розворожить твій крок.

А. СОЛЖЕНЦИН: ОДИН ДЕНЬ ІВАНА ДЕНИСОВИЧА *)

Повість

О п'ятій годині ранку, як завжди, вдарили підйом — молотком по рейці біля штабного барака. Переривчастий дзвін слабо пройшов крізь шибки, намерзлі в два пальці, і скоро стих: холодно було, і наглядачеві не було охоти довго дзвонити.

Дзвін затих, а за вікном все так же, як і серед ночі, коли Шухов уставав до параші, була п'тьма й п'тьма, та трапляли у вікно три жовті ліхтарі: два — на зоні, один — в середині табору.

І барак щось не йшли відмикати, і не чути було, щоб днювальні брали бочку парашну на палиці — виносити.

Шухов ніколи не заспав підйому, завжди вставав по ньому — до розводу було години півтори часу свого, не казенного, і хто знає таборове життя, завжди може підзаробити: шити комунебудь чохол на рукавиці; багатому бригаднику подати сухі повстяники просто на койку, щоб тому босоніж не топтатися навколо купи, не вибирати; або побігти по каптьорках, де кому треба прислужити, підмести чи щось піднести; або йти до їдальні збирати миски з столів і зносити їх стопками в посудомийку — теж нагодують, але там охочих багато, не одіб'єшся, а головне — як у мисці що лишилось, не втримаєшся, почнеш миски лизати. А Шухову кріпко запам'яталися слова його першого бригадира Кузьоміна — старий був таборовий вовк, сидів на дев'ятсот сорок третій рік уже дванадцять років і своєму поповненню, привезеному з фронту, якось на голому прорубі біля вогню сказав:

— Тут, хлоп'ята, закон — тайга. Але й тут люди живуть. У таборі ось хто гине: хто миски лиже, хто на санчастину покладається та хто до кума ходить стукати.

Щодо кума — це він, звичайно, перегнув. Вони то себе бережуть. Тільки береження їх — на чужій крові.

Завжди Шухов на підйом уставав, а сьогодні не встав. Ще з вечора йому було якось не так, чи то морозило, чи то ломило. І вночі

*) Коментар до перекладу повісти А. Солженіцина див. у відділі «Нотатки» в кінці зошита.

не вгрівся. Крізь сон усе ввижалося — то ніби зовсім захворів, то трохі відходив. Усе не хотілося, щоб ранок.

Але ранок прийшов своєю чергою.

Та й де тут утрієшся — на вікні льоду налипло, і на стінах уздовж стику з стелею по всьому бараку — великий барак! — павутинка біла. Інй.

Шухов не вставав. Він лежав нагорі вагонки, з головою накрившись ковдрою і бушлатом, а в тілогрійку, в один підібганий рукав, усунув обидві стопи разом. Він не бачив, але зі звуків усе розумів, що діялося в бараці і в їх бригадному куті. Ось, важко ступаючи по коридору, днювальні понесли одну з вісьмивідерних параш. Вважається інвалідом, легка робота, ану ж, піди винеси, не розливши! Ось у 75-й бригаді гупнули на підлогу в'язку повстанників з сушарні. А ось — і в нашій (і наша була сьогодні черга повстанники сушити). Бригадир і помбригадир узуваються мовчки, а вагонка їх скрипить. Помбригадир зараз у хліборізку піде, а бригадир — у штабний барак, у ШПЧ.

Та не просто до нарядчиків у ШПЧ, як щодень ходить, — Шухов пригадав: сьогодні доля вирішується — хочуть їх 104-у бригаду фунгути з будівництва майстерень на новий об'єкт «Соцпобутгородок». А Соцпобутгородок той — поле голе, у завалах сніжних, і перш ніж там що робити, треба ями копати, стовпи ставити і колючий дріт від себе самих тягнути — щоб не втекти. А потім будувати.

Там, певна справа, місяць погрітися не буде де — ні хижки. І вогню не розведеш — чим палити? Уколою на совість — один рятунок.

Бригадир стурбований, поладнати йде. Якунебудь іншу бригаду, неповоротку, туди замість себе штовхнути. Звичайно, з порожніми руками не домовишся. Півкіла сала старшому нарядчику понести. А то й кілограм.

Спроба не біда, чи не спробувати в санчастину махнути, від роботи на деньок звільнитися? Ну, просто тобі все тіло розбирає.

І ще — хто з наглядачів сьогодні чергує?

Чергує — пригадав: Півтора Івана, худий та довгий сержант чорноокий. Перший раз глянеш — просто страшно, а пізнали його — з усіх черговиків найпокладистіший: ні в карцер не саджає, ні до начальника режиму не тягає. Так що полежати можна, аж поки до ідальні дев'ятий барак.

Вагонка затряслась і захиталась. Вставало зразу двоє: нагорі — сусід Шухова баптист Альошка, а внизу — Буйновський — капітан другої ранги колишній.

Старики днювальні, винісши обидві параші, полаялися, кому йти за окропом. Лаялися уїдливо, як баби. Електрозварник з 20-ї бригади ревнув:

— Ей, гноти! — і попури́в на них повстятником. — Помирю!

Повстятник глухо стукнувся об стіл. Замовкли.

У сусідній бригаді ледь бурмотав помбригадир:

— Василю Федоровичу! У продстолі пересмикнули, гади: було де-в'ятисоток чотири, а стало тільки три. Кому ж не додати?

Він тихо це сказав, алеж, звичайно, вся та бригада чула і причаїлася: від когось увечорі шматочок відріжуть.

А Шухов лежав і лежав на спресованій тирсі свого матраца. Хоч би вже одне щось брало — або забило в лихоманці, або ломити перестало. А то ні те, ні се.

Поки баптист шепотів молитви, з вітерка повернувся Буйновський і оголосив ні до кого, але ніби зловтішно:

— Ну, тримайся, червонофльотці! Тридцять ступнів певних!

І Шухов вирішив — іти в санчастину.

І тут же чиясь власть імуща рука зірвала з нього тілогрійку і ковдру. Шухов скинув бушлат з обличчя, підвівся. Під ним, рівняючись головою з верхньою нарою вагонки, стояв худий Татарин.

Значить, чергував він поза чергою і підкрався тихо.

— Ще — вісімсот п'ятдесят чотири! — прочитав Татарин з білої латки на спині чорного бушлата. — Три доби к о н д е ю з в и в о д о м!

І ледве тільки прозвучав його своєрідний здавлений голос, як у всьому півтемному бараці, де лампи торіли не всі, де на п'ятдесят-тьох заблощчених вагонках спало двісті чоловіка, відразу заворушилися і почали з поспіхом одягатися всі, хто ще не встав.

— За що, громадянине начальнику? — надаючи своєму голосові більше жалісливості, ніж відчував, запитав Шухов.

З виводом на роботу — це ще півкарцера, і гарячого дадуть, і замислюватися ніколи. Повний карцер — це коли без виводу.

— На підйом не встав? Пішли до комендатури, — пояснив Татарин лїниво, бо і йому, і Шухову, і всім було зрозуміле, що таке кондей.

На безволосому м'ятому обличчі Татарина не було ніякого виразу. Він обернувся, шукаючи другого крілика, але всі вже, хто в пїтїмі, хто під лямпочкою, на першому поверсі вагонки і на другому, проштовхували ноги в чорні ватяні штани з нумерами на лївому колїні або, вже одягнені, загорталися й спїшили до виходу — пере-чекати Татарина надворї.

Якби Шухову дали карцер за що інше, де б він заслужив — не було б так образливо. А то й образа була, що завжди він вставав між першими. Але відпроситися в Татарина не можна було, він знав. І, продовжуючи відпрошуватися просто для порядку, Шухов тим часом натягнув ватяні штани (вище лївого колїна на них теж був приши-

тий зтяганий, забруднений шмат, і на ньому виведений чорною, уже збляклою фарбою номер Ц-854), надів тілогрійку (на ній таких номерів було два — на грудях один і один на спині), вибрав свої повстяники з купи на підлозі, шапку надів (з таким же шматком і номером спереду) і вийшов слідом за Татариним.

Уся 104-а бригада бачила, як виводили Шухова, але ніхто слова не мовив: ні до чого, та й що скажеш? Бригадир міг би трошки боронити, та його вже не було. І Шухов теж нікому ні слова не мовив, не став драгувати Татарина. Сніданок доглянуть, догадаються.

Так і вийшли вдвох.

Мороз був з імлюю, що стискає дихання. Два великих прожектори били по зоні навхрест з далеких кутових вишок. Світили ліхтарі зони і внутрішні ліхтарі. Так багато їх настромляли, що вони засліплювали зорі.

Риплячи повстяниками по снігу, швидко пробігали зеки у своїх справах — хто у вбиральню, хто в кашгюрку, інший — на склад посилок, той крупи здавати на індивідуальну кухню. У всіх них голова влізла в плечі, бушлати загорнені, і всім їм холодно не так від морозу, як від думки, що й цілий день бути на цьому морозі. А Татарин у своїй старій шинелі з заялженими голубими петлицями ішов рівно, і мороз наче не брав його.

Вони пройшли повз високу дощану загороду навколо БУР-у — кам'яної таборової тюрми; повз колючий дріт, що охороняв таборову пекарню від ув'язнених; повз ріг штабного барака, де, підхоплена товстим дротом, висіла на стовпі вкрита інеем рейка; повз другий стовп, де в затишку, щоб не показував дуже низько, весь укритий інеем, висів термометр. Шухов з надією стрельнув оком на його молочно-білу рурку: якби він показував сорок один, не випадало б виганяти на роботу. Тільки ніяк сьогодні не витягало на сорок.

Увійшли в штабний барак і зразу ж — у наглядацьку. Там виявилось, як Шухов уже й зметикував по дорозі: ніякого карцера йому не було, а просто підлога в наглядацькій не вимита. Тепер Татарин оголосив, що прощає Шухова, і наказав йому вимити підлогу.

Мити підлогу в наглядацькій було справою окремого зека, якого не виводили за зону, — безпосереднє діло днювального по штабному бараку. Але, давно в штабному бараку обжившись, він був ухожий у кабінетах майора, і начальника режиму, і кума, прислужував їм, деколи чув таке, чого не знали й наглядачі, і з деякого часу вважав, що мити підлоги для простих наглядачів йому випадає ніби й низько. Ті покликали його раз, другий, зрозуміли, в чому справа, і стали с м и к а т и на підлоги з роботяг.

У наглядацькій жарко палилася піч. Роздягнувшись до своїх брудних сорочок, два наглядачі грали в дамки, а третій, як був, у під-

перезаному кожусі й повстяниках спав на вузькій лавці. У куті стояло відро з ганчіркою.

Шухов утішився і сказав Татарину за помилування:

— Спасибі, громадянине начальнику! Тепер ніколи не буду залежуватися.

Тут закон був простий: закінчиш — підеш. Тепер, коли Шухову дали роботу, ніби й ломити перестало. Він узяв відро і без рукавиць (у поспіху забув їх під подушкою) пішов до колодязя.

Бригадири, що ходили в ППЧ — «планово-производственная часть» — збилися коло стовпа, а один, з молодших, колишній Герой Радянського Союзу, зліз на стовп і протирав термометр.

Знизу радили:

— Ти тільки набік дихай, бо підійметься.

— Фуїметься! — підійметься!.. не впливає.

Тюріна, шуховського бригадира, між ними не було. Поставивши відро і сплвівши руки в рукавах, Шухов з цікавістю спостерігав.

А той хрипко сказав з стовпа:

— Двадцять сім з половиною, хріновина.

І ще раз поглянувши для певности, сплигнув.

— Та він неправильний, завжди бреше, — сказав хтось. — Хіба правильний у зоні повісять?

Бригадири розійшлися. Шухов побіг до колодязя. Під опущеними, але не зав'язаними навушниками пошпигувало вуха морозом.

Зруб колодязя був укритий товстим нальодом, так що ледве пролазило в діру відро. І вірówka стояла кілком.

Рук не чуючи, з паруючим відром Шухов повернувся в наглядацьку і встромив руки в колодязьну воду. Потепліло.

Татарина не було, а наглядачів збилося четверо, вони облишили дамки і сон і сперечалися, по скільки їм дадуть у січні пшона (у виселку з продуктами було зле, і наглядачам, хоч картки давно скінчилися, продавали деякі продукти окремо від виселкових, за знижкою).

— Двері притискай, ти, паadlo! Дме! — повернувся один з них.

Ніяк не випадало зранку мочити повстяники. А й перевзутися ні в що, хоч і в барак побіжиш. Різних порядків із взуттям набачився Шухов за вісім років сидіння: бувало, і зовсім без повстяників зиму переходжували, бувало, і черевиків тих не бачили, тільки лапті та ЧТЗ (з гуми взуття, слід автомобільний). Тепер ніби з взуттям підладилось: у жовтні одержав Шухов (а чому одержав — з помбригадиром разом у каптюрку вчепився) черевики кремезні, твердоносі, з місцем на дві теплі онучі. З тиждень ходив, як іменник, усе новими закаблуками постукував. А в грудні повстяники надійшли — житуха, вмирати не треба. Так якийсь же чорт у бухгалтерії начальникової нашептав: повстяники, мовляв, хай одержують, а черевики здадуть. Мовляв, не порядок — щоб зек дві пари мав відразу. І доVELO-

ся Шухову вибирати: або в черевиках усю зиму наскрізь, або у повстяниках, хоч і в відлигу, а черевики віддай. Доглядав, солідолом зм'якшував, черевики новісінькі, ах — нічого так не було шкода за вісім років, як цих черевиків. На одну купу кинув, на весні уже твої не будуть.

Зараз Шухов так зметикував: моторно виліз з повстяників, поставив їх у кут, кинув туди онучі (ложка брязнула на підлогу; хоч як швидко споряджався в карцер, а ложки не забув) і босоніж, щедро розливаючи ганчіркою воду, кинувся під повстяники наглядачам.

— Ти! гад! легше! — похопився один, підбираючи ноги на стілець.

— Риж? Риж іде за іншою нормою, з рижем ти не рівняй!

— Та ти скільки води набираєш, дурню? Хто ж так миє?

— Громадянине начальнику! А інакше його не помиєш. Уївся ж бруд...

— Чи ти бачив коли, як твоя баба підлоги мила, одоробло?

Шухов випростався, тримаючи в руці ганчірку з спливаючою водою. Він усміхнувся простодушню, показуючи брак зубів, проріджених цингою в Усть-Іжмі у сорок третьому році, як доходив. Так доходив, що кривавою бігункою начисто його проносило, виснажений шлунок нічого приймати не хотів. А тепер тільки шепелявлення з того часу лишилося.

— Від баби мене, громадянине начальнику, у сорок першому році відставили. Не пригадую і яка вона, баба.

— Отак вони й миють... Нічого, падлюки, не вміють і не хочуть. Хліба того не варті, що їм дають. Кизяком би їх годувати:

— Та на фуя його й мити щодня? Сирість не виводиться. Ти от як, чуєш, вісімсот п'ятдесят четвертий! Ти легенько протри, щоб тільки мокрувато було, і геть звідсіля.

— Риж! Пшонянку з рижем ти не рівняй!

Шухов порався жваво.

Робота — вона як палиця, кінців у неї два: для людей робиш — якість дай, для дурня робиш — дай показуху.

А інакше давно б усі виходили, справа відома. Шухов протер дошки підлоги, щоб плям сухих не лишалося, ганчірку невикручену кинув за піч, біля порога свої повстяники натягнув, вихлюпнув воду на доріжку, де ходило начальство, — і навскоси, повз лазню, повз темну прохололу будівлю клябу, похитав до їдальні.

Треба було ще і в санчастину устигнути, ломило знову всього. І ще треба було перед самою їдальнею на наглядачів не втрапити: був наказ начальника табору суворий — одинаків відсталих ловити і в карцер саджати.

Перед їдальнею сьогодні — випадок такий дивний — натовп не тиснувся, черги не було. Заходь.

Всередині стояла пара, як у лазні, — напливи морозу від дверей і пара від баланди. Бригади сиділи за столами або тлумилися в про-

ходах, чекали, коли місця звільняться. Перегукуючись через тісноту, від кожної бригади роботяти по два, по три носили на дерев'яних тацях миски з баландою і кашею й шукали для них місця на столах. І однак же не чує, остолоп, спина дубова, на тобі, штовхнув тацю. Хлюп, хлюп! Рукою його вільною — по карку, по карку! Правильно! Не стій на дорозі, не виглядай, де підлизати.

Там, за столом, ще ложки не вмочивши, хлопець молодий хреститься, значить, українець західній, і то новачок.

А росіяни — і якою рукою хреститися, забули.

Сидіти в їдальні холодно, їдять переважно в шапках, але не посіпаючи, виловлюючи розвар зітлілої дрібної рибки з-під листя чорної капусти і випльовуючи кісточки на стіл. Коли їх набереться гора на столі — перед новою бригадою хтонебудь змахне, і там вони дотріскують на підлозі.

А просто на підлогу кістки плювати — вважається ніби й неохайно.

Посеред барака ішли в два ряди чи то стовпи, чи то підпірки, і при одному з таких стовпів сидів однобригадник Шухова Фетюков, пильнував його сніданок. Це був з останніх бригадників, слабший від Шухова. Зовні бригада вся в одних чорних бушлатах і в нумерах однакових, а всередині і геть нерівно — східцями йде. Буйновського не посадиш коло миски сидіти, та й Шухов не кожну роботу прийме, є нижчі від нього.

Фетюков помітив Шухова і зідхнув, віддаючи місце.

— Уже прохололо все. Я за тебе їсти хотів, думав — ти в кондеї.

І — не лишився чекати, значачи, що Шухов йому не залишить, обидві миски відтинкує чисто.

Шухов витягнув з повстяника ложку. Ложка ця була дорога йому, пройшла з ним усю північ, він сам одливав її в піску з алюмінієвого дроту, на ній і наколка стояла: «Усть-Іжма, 1944».

Потім Шухов зняв шапку з голої голови — хоч як холодно, але ніяк не міг він дійти до того, щоб їсти в шапці — і, каламутячи відстояну баланду, швидко перевірив, що там потрапило в миску. Трапило так, середньо. Не з початку бака наливали, але й не вибовтки. Фетюкову вистачить того, що він, миску доглядаючи, з неї картоплю виловив. Одна радість у баланді буває, що вона гаряча, але Шухову припала тепер зовсім холодна. Однак він почав її їсти так само повільно, зосереджено. Тут уже хоч хай дах торить — поспішати не треба. Не рахуючи сну, таборовик живе для себе тільки ранком десять хвилин за сніданком, та за обідом п'ять, та п'ять за вечерею.

Баланда не мінялася з дня на день, залежало — який овоч на зиму заготовлять. Минулого року заготовили одну солону моркву — так і пройшла баланда на чистій морквиці з вересня до червня. А тепера — капуста чорна. Найпоживніший час таборовику — червень:

кожен овоч кінчається, і його заступають крупами. Найгірший час — липень: кропиву в котел січуть.

З рибики дрібної траплялися все тільки кістки, м'ясо з кісток зварилося, розлізлося, тільки на голові й на ховсті трималося. На крижкій сітці рибчиного кістяка не лишаючи ні луски, ні м'ясинки, Шухов ще м'яв зубами, висмоктував кістяк — і виплюював на стіл. У кожній рибі він їв усе: чи то зябри, чи хвіст і очі їв, коли вони на місті траплялися, а коли виварювалися й плавали у місці окремо — великі риб'ячі очі, — не їв. З нього за це сміялися.

Сьогодні Шухов заощадив: не зайшовши в барак, пайка не одержав і тепер їв без хліба. Хліб — його потім окремо натиснути можна, ще поживніше.

На друге була каша з магари. Вона застигла в один згусток, Шухов відламував її шматочками. Магара не те що холодна — вона й гаряча ні смаку, ні насичення не лишає: трава й трава, тільки жовта, під вигляд пшона. Придумали давати її замісто крупів, кажуть — від китайців. У вареній вазі триста грамів тягне — і гаразд: каша не каша, а йде за кашу.

Облизавши ложку і засунувши її на попереднє місце у повстяник, Шухов надів шапку і пішов у санчастину.

Було все так само темно в небі, з якого таборові ліхтарі зігнали зорі. І все такими ж широкими струмами два прожектори розгинали таборову зону. І як цей табір, Окремий, починали — ще фронтових ракет освітлювальних дуже багато було в охорони, ледь погасне світло — силплють ракетами над зоною, білими, зеленими, червоними, війна справжня. Потім перестали ракети кидати. Чи дорого обходяться?

Була все та ж ніч, що й при підйомі, але досвідченому окові із різних дрібних прикмет легко було визначити, що скоро вдарять розвід. Помічник Кривого (днювальний по ідальні Кривий від себе гондував і тримав ще помічника) пішов кликати на сніданок інвалідний шостий барак, тобто тих, що не виходять за зону. У культурно-виховну частину поплентався старий маляр з борідкою — за фарбою і пензлем, нумери писати. Знову ж Татарин широкими кроками, поспішаючи, перетяв лінійку в напрямі штабного барака. І взагалі зовні народу поменшало — значить, усі прихилились і гріються в останні солодкі хвилини.

Шухов моторно сховався від Татарина за ріг барака: другий раз упіймаєшся — знову присікаються. Та й ніколи не треба ловити гав. Старатися треба, щоб ніякий наглядч тебе одинцем не бачив, а тільки в натовпі. Може, він шукає людину на роботу послати, може, нема на кому зло зігнати. Читали ж он наказ по бараках — перед наглядцем за п'ять кроків знімати шапку і по двох кроках надіти. Один наглядч плентається, як сліпий. Йому байдуже, а для дру-

гих це насолода. Скільки за ту шапку в кондей перетягали! Ні, вже за рогом перестоїмо.

Проминув Татарин — і вже Шухов зовсім націлився в санчастину, як його осяяло, що сьогодні ж ранком до розводу призначив йому довгий латиш із сьомого барака прийти купити дві склянки самосаду, а Шухов заклопотався, з голови вилетіло. Довгий латиш учора ввечері одержав посилку, і, може, завтра цього самосаду вже не буде, чекай тоді місяць нової посилки. Добрий у нього самосад, міцний помірно і пахучий. Рудуватенький такий.

Зажурився Шухов, затоптався — чи не повернути до сьомого барака. Але до санчастини зовсім мало липалося, і він потрухикав до ганку санчастини. Чути скрипів сніг під ногами.

У санчастині, як завжди, так було чисто в коридорі, що страшно ступати по підлозі. І стіни фарбовані емалевою білою фарбою. І білі всі меблі.

Але двері кабінетів були всі закриті. Лікарі, гляди, ще з ліжок не підводилися. А в джурці сидів фельдшер — молодий хлопець Коля Вдовушкін, за чистим столиком, у свіженькому білому халаті — і щось писав.

Нікого більше не було.

Шухов зняв шапку, як перед начальством, і, за таборовою звичкою лізти очима куди не слід, не міг не зауважити, що Ніколай писав рівними-рівними рядками, і, кожен рядок відступивши від краю, акуратно один під одним починав з великої літери. Шухову було, звичайно, відразу зрозуміло, що це — не робота, а наліво, але йому до того не було справи.

— Ось що... Ніколай Семенич... Я нібито... хворий... — ніяково, ніби зазіхаючи на щось чуже, сказав Шухов.

Вдовушкін підняв від роботи спокійні великі очі. На ньому був очіпочок білий, халат білий, і номерів видно не було.

— Що ж ти пізно так? А увечері чому не прийшов? Ти ж знаєш, що ранком прийому нема? Списки звільнених уже в ППЧ.

Все це Шухов знав. Знав, що й увечері звільнитися не простіше.

— Та воно, Колю... Воно звечора, коли треба, так і не болить...

— А що — воно? Воно — що болить?

— Та збагнути, буває, і ніщо не болить. А недужий увесь.

Шухов не був із тих, хто липне до санчастини, і Вдовушкін це знав. Але йому дане право звільнити ранком тільки двох чоловіка — і двох він уже звільнив, і під зеленуватим склом на столі записані були ці два чоловіки, і підведена риска.

— Тож треба було турбуватися раніше. Що ж ти — під самий розвід? На!

Вдовушкін вийняв термометр із банки, куди вони були опущені крізь прорізи в марлі, обтер від розчину і дав Шухову тримати.

Шухов сів на лавку при стіні, на самий краєчок, ледь-ледь щоб

не перекинутися разом з нею. Незручне місце таке він вибрав навіть не навмисне, а мимоволі показуючи, що санчастина йому чужа і що прийшов він до неї за дрібницею.

А Вдовушкін писав далі.

Санчастина була в найглухішому, далекому куті зони, і звуки сюди не досягали ніякі. Ні ходики не стукали — ув'язненим годинників не передбачено. Час за них знає начальство. І навіть миші не скребли — усіх їх виловив лікарняний кіт, до того призначений.

Дивно було Шухову сидіти в такій чистій кімнаті, тиші такій, при яскравій лампі повних п'ять хвилин і нічого не робити. Оглянув він усі стіни — нічого на них не знайшов. Оглянув свою тілогрійку — номер на грудях обтерся, щоб не зацапили, треба підновити. Вільною рукою ще бороду перевірів на обличчі — велика виперла, від тої ласні росте, днів більше десяти буде. А й не заважає. Ще днів через три ласня буде, тоді й поголять. Чого в голярні марно в черзі сидіти? Хизуватися Шухову нема для кого.

Потім дивлячись на біленький-біленький очіпочок Вдовушкіна, Шухов пригадав медсанбат на ріці Ловаті, як він прийшов туди з пошкодженою щелепою і — недотепа ж хрінюва! — з доброї волі в лад вернувся. А міг п'ятку днів полежати.

Тепер от мріється: захворіти б тижнів на два, на три, не тяжко і без операції, але щоб у лікареньку поклали, — лежав би, здається, три неділі, не ворушувся, а вже годують бульйоном пісним — хай і так.

Але пригадав Шухов, тепер і в лікарні не влечиш. З якимсь там етапом новий доктор появився — Степан Григорович, прудкий такий та голосний. Сам метушиться, і хворим нема спокою: вигадав усіх нележачих хворих виганяти на роботу при лікарні: оторожу городити, доріжки робити, на кльумби землю наносити, а зимою — снігозатримання. Каже, од хвороби робота — перший лік.

Від роботи коні дохнуть. Це розуміти треба. Якби ухайдакався сам на кам'яній кладці — певно тихо б сидів.

... А Вдовушкін писав своє. Він, правда, виконував роботу «ліву», але для Шухова незбагненну. Він переписував новий довгий вірш, який учора одчистив, а сьогодні обіцяв показати Степанові Григоровичу, тому самому лікареві, поборнику трудотерапії.

Як це тільки в таборах діється, Степан Григорович і порадив Вдовушкіну назватися фельдшером, поставив його на роботу фельдшера, і почав Вдовушкін учитися робити уколи у вени на темних роботах, у добropорядній голові яких не могло б і вміститися, що фельдшер може бути зовсім і не фельдшером. Був же Коля студентом літературного факультету, заарештованим із другого курсу. Степан Григорович хотів, щоб він написав у тюрмі те, чого не дали йому на волі.

... Кризь подвійні, непрозорі від білого льоду шибки ледве чутно

дійшов дзвінок розводу. Шухов відхнув і встав. Морозило його, як і раніше, але прослизнути, видно, не виходило. Вдовушкін простягнув, руку за термометром, подивився.

— Бачиш, ні те, ні се, тридцять сім і дві. Якби тридцять вісім, тоді кожному ясно. Я тебе звільнити не можу. На свій страх, як хочеш, лишайся. Після перевірки вважатиме доктор хворим — звільнить, а здоровим — оджажчик, і в БУР. Іди вже ліпше за зону.

Шухов нічого не відповів і не кивнув навіть, шапку насунув і вийшов.

Теплий змерзлого хіба розуміє коли?

Мороз тиснув. Мороз уїдливою імлюю боляче схопив Шухова і змусив його закашляти. У морозі було двадцять сім, у Шухові тридцять сім. Тепер хто кого. Підтюпцем побіг Шухов до барака. Лінійка на виліт була вся порожня, і табір весь стояв порожній. Була та хвилянка коротка, млослива, коли вже все одірване, але прикидаються, що ні, що не буде розводу. Конвой сидить у теплих касарнях, сонні голови прихиливши до гвинтівок, — їм теж не масло свіже в такий мороз на вишках топтатися. Вахтері на головній вахті підкидають у піч вугілля. Наглядачі в наглядацькій докурюють останню цигарку перед обшуком. А ув'язнені, уже одягнені у все своє шмаття, підперезані усіма вірвовочками, обгорнувшись від підборіддя до очей ганчірками від морозу, — лежать на нарах поверх кодр у повстяниках і, очі закривши, завмирають. Аже поки бригадир крикне: «Пі-дійом!»

Дрімала з усім дев'ятим бараком і 104-а бригада. Тільки помбригадир Павло, ворущаючи губами, щось рахував олівцем та на верхніх нарах баптист Альошка, сусід Шухова, чистенький, умитий, читав записну книжку, де у нього була переписана половина євангелії.

Шухов убіг хоч і прожогом, а тихо зовсім, і — до помбригадирової вагонки.

Павло підвів голову.

— Не посадили, Іване Денисовичу? Живі? (Українців західніх ніяк не переучать, вони і в таборі по-батькові та на «ви» називають).*)

Із столу взявши, подав пайок. А на пайку — цукру черпачок перекинутий купкою білою.

Дуже поспішав Шухов і все ж відповів пристойно (помбригадир — теж начальство, від нього навіть більше залежить, ніж від начальника табору). Хоч і як поспішав, з хліба цукор губами зняв, язиком підлизнув, однією ногою на кронштайник — лізти нагору ліжко заслати, — а пайок так і так оглянув, і рукою підкидом зважив: чи є в ньому ті п'ятсот грамів, що належать. Пайків цих тисячу не одну одержав Шухов у тюрмах і в таборах, і хоч жодного з них на терезах перевірити не довелося, і хоч галасувати і помпувати правді він, як людина боязка, не наслідювався, але кожному арештанту і Шухову

*) Мова Павла і в оригіналі скрізь українська.

давно зрозуміло, що, чесно важачи, у хліборізці не втримаєшся. Недодача є в кожному пайку — тільки яка, чи велика? От кожного дня й дивишся, душу заспокоїти — може, сьогодні обдурили мене не надто? Може, у моєму грами майже всі?

— Грамів двадцять недотягає, — вирішив Шухов і переломив пайок надвое. Одну половину запахав за пазуху, під тілогрійку, а там у нього кишенька біла спеціально пришита (на фабриці тілогрійки для зеків шують без кишень). Другу половину, заощаджену за сніданком, думав з'їсти тут таки, але з поспіхом їжа не їжа, змарнується даром, без насичення. Націлівся запахнути півпайка в тумбочку, але знову передумав: пригадав, що днювальних уже два рази за злодійство били. Барак великий, як проїжджий двір.

І тому, не випускаючи хліба з рук, Іван Денисович витягнув ноги з повстяників, зручно лишивши там і онучі і ложку, зліз босий нагору, розширив дірочку в матраці і туди, у тирсу, заховав свого півпайка. Шапку з голови зірвав, витягнув з неї голочку з ниточкою (теж захована глибоко, на шмоні шапки також обмацують; якимось наглядач голкою вколосся, ледве Шухову зі зла голову не розбив). Стьоб, стьоб, стьоб — от і дірочку за схованим пайком пристьобав. Тим часом цукор у роті розтанув. Все в Шухові було напружене докраю — от зараз надрядчик у дверях зареве. Пальці Шухова славно ворушились, а голова, забігаючи наперед, розкладала, що далі.

Баптист читав євангелію не зовсім про себе, а так шіби в дихання (може, для Шухова навмисне, вони ж, ці баптисти, люблять агітувати):

— Тільки б той не потерпів хто з вас як убивця, або як злодій, або як захланний на чуже. А коли як християнин, то не соромся, а прославляй Бога за таку долю».

За що Альошка молодець: цю свою книжечку так запихає зручно в щілину в стіні — на жодному шмоні ще не знайшли.

Тими ж швидкими руками Шухов звів на перекладину бушлат, повітавав з-під матраца рукавички, ще пару благих онуч, вірьовочку й ганчірку з двома поворозками. Тирсу в матраці трохи розрівняв (важка вона, збита), ковдру навкруг підгорнув, подушку кинув на місце — босоніж таки зліз униз і став обуватися, спершу в добрі онучі, нові, потім у погані, поверху.

І тут бригадир прогаркнувся, встав і оголосив:

— Кін-чай ночувати, сто четверта! Ви-ходь!

І відразу вся бригада, дрімала чи не дрімала, встала, запозіхала і пішла до виходу. Бригадир дев'ятнадцять років сидить, він на розвод і хвилину раніше не вижене. Сказав — «виходь!» — значить, край виходити.

І поки бригадники, важко ступаючи, без слів виходили один за другим спочатку в коридор, потім у сіни і на ганок, а бригадир

20-ої, наслідуючи Тюріна, теж оголосив: «Ви-ходь!» — Шухов устиг повстаники обути на дві онучі, бушлат надіти поверх тілогрійки і туго підперезатися вірвовочкою (паси шкіряні як були в кого, то одібрали — не можна в Особлагу пас).

Так Шухов з усім устиг і в снігах наздогнав останніх своїх бригадників — спина їх з нумерами виходили через двері на ганочок. Товстуваті, обгорнувши на себе все, що тільки було з одежини, бригадники навкосо, ключем, не силкуючись наздогнати один одного, тяжко йшли до лінійки і тільки поскрипували.

Усе ще темно було, хоч небо зі сходу зеленіло й світліло. І тонкий, злий потягував зі сходу вітерець.

Від цієї хвилини нема гіршої — на розвід іти ранком. У пітьмі, в мороз, з черевом голодним, на день цілий. Язик відбирає. Говорити один з одним не захочеш.

Коло лінійки метушився молодий нарядчик.

— Ну, Тюрін, скільки чекати? Знову тягнешся?

Та молодшого нарядчика хіба Шухов боїться, тільки не Тюрін. Він йому задурно й не дихне на морозі, тупцює собі мовчки. І бригада за ним по снігу: туп-туп, скрип-скрип.

А кілограм сала, мабуть, одніс — бо знов у свою колону прийшла 104-а, по сусідніх бригадах видно. На Соцгородок когось з бідніших та дурніших поженуть. Ой, люто там сьогодні буде: двадцять сім з вітерцем, ні вкритися, ні погрітися!

Бригадиру сала багато треба: і в ППЧ нести, і своє черево запихати. Бригадир хоч сам посилок не одержує — без сала не сидить. Хто з бригади одержить — зараз йому дарунок несе.

А інакше не проживеш.

— У тебе, Тюрін, сьогодні один хворий, на виході двадцять три?

— Двадцять три, — бригадир киває.

Кого ж нема? Пантелєєва нема. Та хіба ж він хворий?

І відразу шу-шу-шу по бригаді: Пантелєєв, сука, знову в зоні лишився. Нічим він не хворий, опер його залишив. Знову буде стукати на когось.

Удень його викличуть без перешкод, хоч три години тримай, ніхто не бачив, не чув.

А записують по санчастині...

Уся лінійка чорніла від бушлатів — і вздовж її повільно прощтовхувалися бригади вперед, до шмону. Пригадав Шухов, що хотів оновити номерок на тілогрійці, протиснувся через лінійку на той бік. Там до маляра два-три зеки в черзі стояли. І Шухов став. Номер нашому братові — одна шкода, за ним здаля наглядач тебе зауважить, і конвой запише, а не оновиш номера вчасно — тобі ж кондей: чому номера не пильнуєш?

Малярів у таборі трое, малюють для начальства картини безкоштовні, а ще в чергу ходять на розвід номери писати. Сьогодні

старий з борідкою сивенькою. Як на шапці номер пише пензельком — ну, чисто як піп миром лоба маже.

Помалює, помалює і в рукавицю дихає. Рокавиця плетена, виношена, рука костеніє, чисел не виводить.

Маляр поновив Шухову «Щ-854» на тілогрійці, і Шухов, уже не загортаючи бушлата, тому що до щмона лишалося недалеко, з вірвочкою в руці наздогнав бригаду. І відразу роздивився: однобригадник його Цезар куриє, і куриє не люльку, а цигарету — значить, підстрельнути можна. Але Шухов не став просто просити, а зупинився зовсім поруч з Цезарем і впівповорота дивився повз нього.

Він дивився повз і ніби байдуже, але бачив, як після кожної затяжки (Цезар затагує рідко, в замисленні) ободок червоного попелу пересувався по цигареті, зменшуючи її і посуваючись до мундштука.

Тут же й Фетюков, шакал, підсмоктався, став прямо просто Цезаря і в рот йому заглядає, і очі горять.

У Шухова ні тютюнінки не лишилося, і не передбачав він сьогодні раніше вечора роздобути — він весь напружився в чеканні, і бажанішим йому зараз був цей хвостик цигарки, ніж, здається, воля сама, але він би себе не принизив і так, як Фетюков, у рот би не дивився.

У Цезарі всіх націй намішано: не то він грек, не то єврей, не то циган — не зрозумієш. Молодий ще. Картини знімав для кіна. Але й першої недознав, як його посадили. У нього вуса чорні, збиті, густі. Тому не зголили тут, що на ділі так знятий, на карточці.

— Цезаре Марковичу! — не витримав, прослінявив Фетюков. — Дайте разок потягнути!

І обличчя його пересмикувалося від жадоби й бажання.

... Цезар піввідкрив повіки, напівспущені над чорними очима, і подивився на Фетюкова. З-за того він і став курити частіше люльку, щоб не заважали йому, коли він курить, не просили дотягнути. Не тютюну йому було шкода, а перерваної думки. Він куриє, щоб збудити в собі сильну думку і дати їй знайти щось. Та ледве він запаливав цигарету, як відразу ж у кількох очах бачив: «Лиши докурити!».

... Цезар повернувся до Шухова і сказав:

— Візьми, Іване Денисовичу!

І великим пальцем вивернув горючий недопалок з бурштинового мундштука.

Шухов стрепенувся (він і чекав так, що Цезар сам йому запропонує), однією рукою поспішно вдячно брав недокурок, а другою страхував знизу, щоб не впустити. Він не ображався, що Цезар гидував дати йому докурити в мундштуці (у кого рот чистий, а в кого й гунявий), і пальці його загартовані не обпалювалися, тримаючись за самий вогонь. Головне, він Фетюкова-шакала перетяв і ось тепер

тягнув дим, поки губи стали горіти від вогню. М-м-м-м! Дим розійшовся по голодному тілу, і в ногах віддало і в голові.

І тільки ця благість по тілу розлилася, як почув Іван Денисович гудіння:

— Сорочки нижні відбирають!..

Так і все життя у зека, Шухов привик: тільки й дивись, щоб на горло тобі не кинулися.

Чому — сорочки? Сорочки ж сам начальник видавав?! Ні, не так...

Уже до шмона лишилося дві бригади попереду, і вся 104-а розглянула: підійшов від штабного барака начальник режиму лейтенант Волковой і крикнув щось наглядячам. І наглядячі, що без Волкового шмонали сяк-так, тут заярилися, як звіри, а старшина їх крикнув:

— Ро-озстебнути сорочки!

Волкового не те, що зеки, не те що наглядячі, сам начальник табору, мабуть, боїться. От Бог шельму значить, прізвищечко дав! — інакше, як вовком, Волковой не дивиться. Темний, та довгий, та нахмурений — ганяє швидко. Вирине з-за барака: «А тут чого зібралися?» Не вкриєшся. Спочатку він ще нагая тягав, як рука до ліктя, шкіряного, крученого. В БУР-і ним шмагав, кажуть. Або на перевірі вечірній стлумляться зеки біля барака, а він підкрадеться ззаду та хлясь нагаєм по шиї: «Чому в лад не став, падло?» Як хвилею від нього натовп ударить. Опечений за шию схопитися, витре кров, мовчить: коби ще БУР-у не дав.

Тепер чомусь перестав нагая носити.

У мороз на простому шмоні, як не вечорами, то хоч ранком порядок був м'який: в'язень розстібав бушлат і розводив його поли на боки. Так ішли по п'ять, і п'ять наглядячів назустріч стояло. Вони обстукували зека по боках підперезаної тілогрійки, хляпали по єдиній дозволеній кишені на правому коліні, самі бували в рукавицях, і коли щось незрозуміле намацували, то не витягали відразу, а питали, лінуючись: «Це — що?»

Ранком що шукати у зека? Ножі? Так їх не з табору носять, а в табір. Ранком перевірити треба, чи не несе з собою їжі кілограмів з три, щоб з нею втекти. Був час, коли так того хліба боялися, шматочка двохсотграмового на обід, що був наказ виданий: кожній бригаді зробити собі дерев'яну валізу і в тій валізі носити весь хліб бригадний, всі шматочки від бригадників збирати. Що вони цим міркували вигадати — не можна додуматися, а скорше щоб людей мучити, турбота зайва: пайок цей свій надкуси, та приміть, та клади у валізу, а вони, шматки, однаково подібні, всі з одного хліба, і всю дорогу про те думай і карайся, чи не поміняють твій шматок, та один з другим сперечайся, іноді й до бійки. Тільки одного разу збігло з виробничої зони троє на автомашині і таку валізу

хліба прихопили. Спам'ятались тоді начальники і всі валізи на вахті порубали. Носи, мовляв, знову кожен для себе.

Ще перевірити ранком треба, чи не одягнений цивільний костюм під зеківський? Так речі ж цивільні давно чисто у всіх виметені і до кінця строку не віддадуть, казали. А кінця строку в цьому таборі ще ні в кого не було.

І перевірити — чи не несе листа, щоб через вільного шттовхонути? Та тільки ж у кожного листа шукати — до обіду проваландаєшся.

Але крикнув щось Волковой шукати — і наглядачі швидко рукавиці познімали, тілогрійки наказують розгорнути (де кожен тепло баракове сховав), сорочки розстебнути — і лізуть перемацувати, чи не піддягнене що проти статуту. Належить зекові дві сорочки — нижня та верхня, решту зняти! — Отак передали зеки із ряду в ряд наказ Волкового. Котрі раніше бригади пройшли — їхне щастя, уже й за брамою деякі, а ці — розкривайся! У кого піддягнене — знімай тут же на морозі!

Так і почали та нелад у них вийшов: у брамі уже прочистилося, конвой з вахти реве: давай! давай! І Волковой на 104-ій положив гнів на милість: записувати, на кому що зайве, увечорі самі у каптьорку здадуть і пояснювальну записку напишуть: як і чому приховали. На Шухову то все казенне, на, мацай — груди та душа, а у Цезаря сорочку фляннелеву записали, а у Буйновського, на тобі, камізелку чи начеревник якийсь то. Буйновський — в крик, на міноносцях своїх звик, а в таборі і трьох місяців нема:

— Ви права не маєте людей на морозі роздягати! Ви дев'ятої статті карного кодексу не знаєте! .

Мають. Знають. Це ти, брате, ще не знаєш.

— Ви не радянські люди! — довбе їх капітан. — Ви не комуністи!

Статтю з кодексу Волковой ще терпів, а тут, як блискавка чорна, пересмикнувся:

— Десять діб суворого!

І тихіше старшині:

— Під вечір оформиш.

Вони ранками не люблять в карцер брати: людино-вихід втрачається. Хай день спину погне, а ввечорі його в БУР.

Тут таки й БУР по ліву руку від лінійки: кам'яний, двома крилами. Друге крило цієї осени добудували — в одному вже не вміщалися. На вісімнадцять камер в'язниці, та одиночки з камер нагороджені. Увесь табір дерев'яний, одна в'язниця кам'яна.

Холод під сорочку зайшов, тепер не виженеш. Що прикриті були зеки — усе марно. І так же нудно тягне спину Шухову. У ліжечко лікарняне лягти б зараз — і спати. І нічого більше не хочеться. Тільки б ковдру важчу.

Стоять зеки перед брамою, застібаються, зав'язуються, а зовні конвой:

— Давай! Давай!

І нарядчик у спину пхає:

— Давай! Давай!

Одна брама. Передзонник. Друга брама. І поруччя з обох боків коло вахти.

— Стій! — кричить вахтер. — Як отара баранів. Розберись по п'ять!

Уже розвиднювалося. Догоряв вогонь конвою за вахтою. Вони перед розводом завжди розпалювали вогонь — щоб погрітися і щоб рахувати видніше.

Один вахтер голосно, різко відраховував:

— Перша! Друга! Третя!

І п'ятки відокремлювалися і йшли ланцюжками окремими, так що хоч ззаду, хоч спереду дивись: п'ять голів, п'ять спин, десять ніг.

А другий вахтер — контролер, при других поруччях мовчки стоїть, тільки перевіряє, чи правильний рахунок.

І ще лейтенант стоїть, дивиться.

Це від табору.

Людина — дорожча золота. Однієї голови за дротом забракне — свою голову туди додаси.

І знову бригада злилася до купи.

І тепер сержант конвою рахує:

— Перша! Друга! Третя!

І п'ятки знову відокремлюються і йдуть ланцюжками окремими.

І помічник начальника варті з другого боку перевіряє.

І ще лейтенант.

Це від конвою.

Ніяк не можна помилитися. За зайву голову розпишешся — своєю головою заміниш.

А конвоїрів напхано! Півколом охопили колону ТЕЦ, автомати піднесли, просто в морду тобі тримають. І собаководи з собаками сірими. Один собака зуби вискалив, наче сміється над зеками. Конвоїри всі в кожухах, лише шестеро в тулупах. Тулупи у них змінні: той надіває, кому на вишку йти.

І ще раз, змішавши бригади, конвой перерахував усю колону ТЕЦ п'ятками.

— На сході сонця найбільший мороз буває! — оголошує кавторанг. — Тому що це остання точка нічного охолодження.

Капітан любить взагалі пояснювати. Місяць який — чи молодик, чи старий, — розрахує тобі на який хочеш рік, за який хочеш день.

На очах доходить капітан, щоки позападали, — а бадьорий.

Мороз тут за зоною, де вітерок потягує, кріпко покусував навіть обличчя Шухова, до всього звикле. Зметикувавши, що так і буде він по дорозі на ТЕЦ дути весь час у морду, Шухов вирішив надіти ганчірку. Ганчірка на випадок зустрічного вітру в нього, як і в бага-

тьох інших, була з двома поворозочками довгими. Визнали зеки, що ганчірочка така помагає. Шухов охопив обличчя до самих очей, попід вушками поворозочки провів, на карку зав'язав. Потім карк відворотом шапки закрив і підняв ковнір бушлата. Ще передній відворот шапки спустив на чоло. І так у нього спереду одні очі лишилися. Бушлат у поясі він добре затягнув мотузочкою. Усе тепер гаразд, тільки рукавиці тонкі і руки вже заклакли. Він тер і ляскав ними, знаючи, що зараз доведеться взяти їх за спину і так тримати всю дорогу.

Начальник варті прочитав щоденну обридлу арестантську «молитву»:

— Увага, в'язні! В ході пересування зберігати суворий порядок колони! Не розтягуватись, не набігати, із п'ятки в п'ятку не переходити, не розмовляти, по боках не оглядатися, руки тримати тільки назад! Крок праворуч, крок ліворуч — вважається втечею, конвой відкриває вогонь без попередження! Передній, кроком руш!

І, мабуть, пішли попереду два конвоїри по дорозі. Хитнулася колона спереду, захитала плечима, і конвой, праворуч і ліворуч від колони кроків на двадцять, а один за одним через десять кроків, — пішов, тримаючи автомати наготові.

Снігу не було вже з тиждень, дорога протерта, утоптана. Обігнули табір — став вітер навкоси в обличчя. Руки тримаючи ззаду, а голови опустивши, пішла колона, як на похорон. І видно тобі тільки ноги двох-трьох, та шматочок землі утоптаной, куди своїми ногами переступити. Від часу до часу який конвоїр крикне: «Ю-сорок вісім! Руки назад!» «Б — п'ятсот два! Підтягнутися!» Потім і вони рідше кричати стали: вітер січе, дивитися заважає. Їм же ганчірочками зав'язуватися не дозволено. Теж служба незavidна...

У колоні, коли тепліше, всі розмовляють — кричи не кричи на них. А сьогодні пригнулися всі, кожен за спину переднього ховається, і поринули в свої думки.

Дума арестантська — і та не вільна, усе до того ж повертається, усе знову перебирає: чи не намацають пайок у матраці? у санчастині чи звільнять увечорі? посадять капітана чи не посадять? і як Цезар на руки дістав свою білизну теплу? Напевно, підмазав у каптьорці особистих речей, звідки ж?

Через те, що без пайка снідав і що холодне все з'їв, почував себе Шухов сьогодні не нагодованим. І щоб у череві не смоктало, їсти не просило, перестав він думати про табір, став думати, як лист буде скоро додому писати.

Колона пройшла повз деревообробний, побудований зеками, повз житловий квартал (збирали бараки теж зеки, а живуть вільні), повз клуб новий (теж зеки все, від фундаменту до стінного розпису, а кіно вільні дивляться), і вийшла колона в степ, просто проти віт-

ру і проти червоного сходу. Голий білий сніг лежав краями, праворуч і ліворуч, і деревця по всьому степу не було жодного.

Почався рік новий, п'ятдесят перший, і мав у ньому Шухов право на два листи. Останній одіслав він у липні, а відповідь на нього одержав у жовтні. В Усть-Іжмі, там інакший був порядок, пиши хоч щомісяця. Та що в листі напишеш? Не частіше Шухов і писав, ніж тепер.

Із дому Шухов пішов двадцять третього червня сорок першого року. У неділю люди з Поломни прийшли до церкви і кажуть: війна. У Поломні дізналася пошта, а в Темгеньові ні в кого до війни радіо не було. От зараз, пишуть, у кожній хаті радіо хардакає, дротяне.

Писати тепер — що у вир темний камінці кидати. Що впало, що потонуло — тому відгуку нема. Не напишеш, в якій бригаді працюєш, який бригадир у тебе Андрій Прокопович Тюрін. Зараз з Кільгасом, лотишем, більше про що говорити, ніж з домашніми.

Та й вони раз на рік пишуть — життя їхнього не зрозуміти. Голова колгоспу, мовляв, новий — так він щороку новий. Колгосп укрупнили — так його і раніше укрупняли, а потім знову дробили. Ну, ще хто норми трудоднів не виконує — городи підгиснули до п'ятнадцяти соток, а кому й попід самою хатою обтяли.

Чого Шухову ніяк не зрозуміти, це пише жінка, з війни з самої жодна жива душа в колгоспі не прибавилась: хлопці всі і дівки всі, хто як ухитриться, але валом ідуть або в город на завод, або на торфорозробки. Чоловіків з війни половина зовсім не вернулася, а кстрі вернулися — колгоспу не визнають: живуть дома, а працюють на стороні. Чоловіків у колгоспі: бригадир Захарко Васильович та тесля Тихон вісімдесят чотирьох років, одружився недавно, і діти вже є. Тягнуть же колгосп ті баби, які ще з тридцятого року.

От цього Шухову й не зрозуміти ніяк: живуть дома, а працюють на стороні. Бачив Шухов життя одноосібне, бачив колгоспне, але щоб чоловіки в своєму ж селі не працювали — цього він не може прийняти... Ніби відхожий промисел, чи що? А з косовицею ж як?

Відхожі промисли, жінка відповіла, кинули давно. Ні по теслярству не ходять, чим сторона їхня була славна, ні корзин з лози не плетуть, нікому це тепер не потрібне. А промисел є таки один новий, веселий — це килими фарбувати. Привіз хтось з війни трафарети, і з того часу пішло, пішло, і все більше таких мастаків — ф а р б а р і в набирається: ніде не причислені, ніде не працюють, один місяць допомагають колгоспові, якраз у косовицю та в жнива, а за те на одинадцять місяців колгосп йому довідку дає, що колгоспник такий то відпущений у своїх справах і залеглостей за ним немає. І їздять вони по всій країні і навіть у літаках літають, тому що час свій бережуть, а гроші гребуть тисячами великими, і всюди килими малюють: п'ятдесят карбованіців килим на абиякому простиралі старому, яке дадуть, якого не шкода, — а малювати той килим ніби го-

дину одну, не більше. І дуже жінка надію покладає, що повернеться Іван і теж таким фарбарем стане. І вони тоді вийдуть з убожества, в якому вона б'ється, дітей у технікум віддадуть, і замість старої хати гнилої нову поставлять. Усі фарбарі собі нові хати ставлять, край залізниці хати стали тепер не п'ять тисяч, як раніше, а двадцять п'ять.

Просив він тоді жінку описати — як же він буде фарбарем, як зроду малювати не вмів? І що то за килими такі дивні, що на них? Відповідала жінка, що малювати їх тільки дурень не зможе: наложити трафарет і маж пензлем крізь дірочки. А килими є трьох ґатунків: один «Тройка» — у красній упряжі тройка везе офіцера гусарського, другий килим — «Олень», а третій — під перський. І ніяких більше малюнків немає, але й за ці по всій країні люди спасибі кажуть і з рук рвуть. Тому що справжній килим не п'ятдесят карбованців, а тисячі коштує.

Хоч би одним оком кинути Шухову на ці килими...

По таборах та по в'язницях відвик Іван Денисович розкладати, щоб завтра, щоб за рік та чим родину годувати. Про все за нього начальство думає — воно, ніби, й легше. І сидіти йому ще зиму-літо та зиму-літо. А стурбували його ці килими...

Заробіток, видно, легкий, гарячий. І від своїх сільських відставати ніби образливо... Але, в душі, не хотів би Іван Денисович за ці килими братися. Для них зухвалість потрібна, нахабство, комусь на лапу лізти. А Шухов сорок літ землю топче, уже зубів нема половини і на голові лисина, нікому ніколи не давав і не брав ні з кого і в таборі не навчився.

Легкі гроші — вони й не важать нічого, і почуття такого нема, що ось, мовляв, ти заробив. Правду старі люди казали: за що не доплатиш, того не доносиш. Руки в Шухова ще добрі, зможуть, чи ж він собі на волі ні пічником, ні теслею, ні бляхарем роботи не знайде?

От тільки через позбавлення прав не візьмуть ніде, та й додому не пустять — ну, тоді хоч і за килими берися.

Колона тим часом дійшла і зупинилася перед вахтою широко розкиненої зони об'єкту. Ще раніше, з рогу зони, два конвоїри в тулупах відокремилась і побрели по полю до своїх далеких вишок. Поки всі вишки конвой не обсяде, в середину не пустять. Начкар з автоматом на плечах пішов на вахту. А з вахти, з комина, дим, не перестаючи, клубочеться: вільний вахтер всю ніч там сидить, щоб дощок не вивезли і цементу.

Навскоси через браму дротяну, і через усю будівельну зону, і через далекий дріт, що по той бік, — сонце встає велике, червоне, наче в імлі. Поруч з Шуховим Альошка дивиться на сонце і радіє, усмішка на губи зійшла. Щоки запалі, на пайку сидить, ніде не підробляє — чим тішитися? Неділями все з іншими баптистами шепочеться. З них табори, як з гуски вода.

Намордник дорожній, ганчірочка, за дорогу вся змокла від дихання і подекуди морозом її прихопило, корою стала льодовою. Шухов зсунув її з обличчя на шию і став до вітру спиною. Ніде його особливо не протягло, а тільки руки змерзли в тонких рукавицях, та заніміли пальці на лівій нозі: повстяник лівий — горілий, другий раз підшитий.

Поперек і спину всю до плечей тягне, ломить — як працювати?

Озирнувся — і на бригадира обличчям утрапив, той у задній п'ятці йшов. Бригадир у плечах міцний, та й образ у нього широкий. Хмурий стоїть. Сміфуйочками він бригаду свою не пестить, а годує — можливо, про великий пайок турбується. Сидить він другий строк, син ГУЛАГ-у, таборовий звичай знає наскрізь.

Бригадир у таборі — це все: добрий бригадир тобі життя друге дасть, поганий бригадир у дерев'яний бушлат зажене. Андрія Прокоповича знав Шухов ще з Усть-Іжми, тільки там у нього в бригаді не був. А коли з Усть-Іжми, з загального табору, перегнали п'ятдесят восьми статтю сюди, у каторжний, — тут його Тюрін підбрав. З начальником табору, з ППЧ, з прорабами, з інженерами Шухов не має справи: всюди його бригадир заступить, груди сталеві у бригадира. Зате ворузне бровою, пальцем покаже — біжи, роби. Кого хочеш у таборі обдурой, тільки Андрія Прокоповича не обдурой. І будеш жити.

І хочеться Шухову спитати бригадира, чи там таки працювати, де вчора, чи на інше місце переходити — а боязко уривати його високу думу. Щойно Соцгородок з плечей скинув, тепер, можливо, процентовку обмірковує, від неї п'ять наступних днів харчування залежить.

Обличчя у бригадира у великих подзьобинах, від віспи. Стоїть проти вітру — не зморщиться, шкіра на обличчі — як кора дубова.

Ляпають руками, перетоптуються в колоні. Злий вітерець! Уже, здається, на всіх шістьох вишках попки сидять — знову в зону не пускають. Пильність помпують.

Ну! Вийшов начкар з контролером з вахти, по обидва боки брами стали і браму розвели.

— Роз-берись по п'ятках! Пер-ша! Дру-га!

Закрокували арештанти, як на парад, кроком ледве не стройовим. Аби тільки в зону прорватися, там не вчи, що робити.

За вахтою близько — будка контори, біля контори стоїть прораб, бригадирів збирає, та вони й самі до нього. І Дер туди, десяцький із зеків, сволота порядна, свого брата-зека гірше псів ганяє.

Вісім годин, п'ять хвилин по восьмій (щойно енергопоїзд прогудів), начальство боїться, щоб зеки часу не марнували, по угрівальнях не розпорозилися — а в зеків день великий, на все часу вистачить. Хто в зону зайде, схилється: там трісочка, тут трісочка, нащій печі вогонь. І в нори ховаються.

Тюрін звелів Павлові, помічнику, іти з ним у контору. Туди ж і Цезар повернув. Цезар багатий, два рази на місяць посилки, усім підсунув, кому треба, — і при дурком працое в конторі, помічником нормувальника.

А решта 104-а зразу набік, і бігом, бігом.

Сонце зійшло червоне, імлисте над зоною порожньою: там щити збірних домів, снігом занесені, там кладка кам'яна почата, та на фундаменті й покинута, там хобот ескаватора переломлений лежить, там ківш, там мотлох залізний, канав накопано, траншей, ям навивертано, авторемонтні майстерні під перекриття виведені, а на горбі — ТЕЦ у початку другого поверху.

І — поховалися всі. Тільки шість вартових стоять на вишках, та біля контори метушня. Оце то і є наша мить! Старший прораб скільки, кажуть, загрожував рознарядку всім бригадам давати з вечора — а ніяк не налагодить. Тому що з вечора до ранку у них усе навпаки перевертається.

А мить — наша! Поки начальство розбереться — приткнись, де тепліше, сядь, сиди, ще наломиш спину. Добре, як коло печі — онучі перевернути та трохи погріти їх. Тоді увесь день ноги теплі будуть. Але й без печі — однак добре.

Сто четверта бригада ввійшла у велику залю в авторемонтних, де засклили з осени і 38-а бригада бетоніві плити лле. Одні плити в формах лежать, інші стояком поставлені, там арматура сітками. До верху високо і підлога земляна, тепло тут не буде тепло, а все ж цю залю опалюють, вугілля не шкодують: не для того, щоб людям грітися, а щоб плити ліпше схоплювало. Навіть градусник висить, і в неділю, коли табір чомусь на роботу не вийде, вільний теж палить.

Тридцять восьма, звичайно, чужих нікого до печі не допускає, сама обсіла, онучі сушить. Гаразд, ми й тут, у куточку, нічого.

Задом ватяних штанів, що всюди вже насиділися, Шухов пристосувався на край дерев'яної форми, а спиною до стіни приперся. І коли він одхилився — натягнулися його бушлат і тілогрійка, і лівим боком грудей, при серці, він відчув, як потискує тверде щось. Це тверде було — із внутрішньої кишеньки ріжок хлібного окрайця, тієї половини вранішнього пайка, яку він узяв собі на обід. Завжди він стільки з собою і брав на роботу і не зачіпав до обіду. Але він другу половину з'їдав за сніданком, а сьогодні не з'їв. І зрозумів Шухов, що нічого він не заощадив: засмоктало його зараз той пайок з'їсти в теплі. До обіду — п'ять годин, довго.

А що в спині ломило — тепер у ноги перейшло, ноги такі слабкі стали. Ех, до пічки б!..

Шухов положив на коліна рукавиці, розстебнувся, намордник свій дорожній, зледенілий розв'язав на шиї, переломив кілька разів і в кишеню сховав. Тоді дістав хлібчик у білій шматці і, тримаючи

шматку за пазухою, щоб ні кришки повз ту шматку не впало, почав помалу-помалу відкусувати й жувати. Хліб він проніс під двома одержками, грів його власним теплом — і від того він не мерзлий був ні крапельки.

У таборах Шухов не раз пригадував, як на селі раніше їли: картоплю — цілими сковорідками, кашу — чавунцями, а ще раніше м'ясо — великими кавалками. Та молоко тягли — хай черево лусне. А не треба було так, зрозумів Шухов у таборах. Їсти треба — щоб думка уся на їжі була, от як зараз ці малі шматочки відкусущ, і язиком їх мнеш, і щоками підсмоктуєш — і такий тобі запашний цей хліб чорний сирий. Що Шухов їсть вісім років, дев'ятий? Нічого. А ворочає? Го-го!

Так Шухов зайнятий був своїми двомастами грамами, а поблизу нього по тім же боці сиділа і вся 104-а.

Два естонці, як два рідні брати, сиділи на низькій бетоновій плиті і разом, за чергою, курили половинку цигарети з одного мундштука. Естонці ці були обидва білі, обидва довгі, обидва сухі, обидва з довгими носами, з великими очима. Вони так один одного трималися, наче б одному без другого повітря синього бракувало. Бригадир ніколи їх і не розлучав. І їли вони все пополам, і спали на вагонці зверху на одній. І коли стояли в колоні, або на розводі чекали, або на ніч лягали — все між собою розмовляли, завжди неголосно і не поспішаючи. А були вони зовсім не брати і познайомилися вже тут, у 104-й. Один, розказували, був рибалкою з бережжя, другого ж, коли совети встановились, дитям малим родичі у Швецію вивезли. А він виріс і надумав назад — в Естонії інститут кінчати.

От, кажуть, нація нічого не значить, у кожній, мов, нації погані люди є. А естонців скільки Шухов не бачив — поганих людей йому не траплялося.

І всі сиділи — хто на плитах, хто на обшивці до плит, кожний поринув у свої думи, мовчить. Фетюков-шакал назбирав десь недопалків (він їх і з плювачки виверне, не погидує), тепер на колінах їх розгортав і неперегорілий тютюнець ссипав у один папірець. У Фетюкова на волі дітей троє, але як сів — від нього всі відмовилися, а жінка заміж вийшла: так допомоги йому ні звідки.

Буйновський стріляв-стріляв очима на Фетюкова, та й гавкнув:

— Ну, що заразу всяку збираєш? Губи тобі сифілісом обкидає! Кинь!

Кавторанг — капітан, значить, другої ранги, — він командувати привик, він з усіма людьми так розмовляє, як командує.

Але Фетюков від Буйновського ні в чому не залежить — кавторангу посилки теж не йдуть. І, недобре усміхаючись ротом півпорожнім, сказав:

— Почекай, кавторанг, вісім років посидиш — ще й ти збирати будеш. Гордовитіші за тебе люди в табір приходили...

Фетюков на себе міряє, а кавторанг, може, і витримає...

— Що-що? — недочув глухуватий Сенька Клевшін. Він думав, про те розмова йде, як Буйновський сьогодні на розводі погорів. — Задиратися не треба було! — скрушно похитав він головою. — Усе обійшлося б.

Сенька Клевшін — він тихий бідолаха. Вухо в нього луснуло одне, ще в сорок першому. Потім у полон погав, тікав, ловили, упхнули в Бухенвальд. У Бухенвальді чудом смерть оминув, тепер відбуває строк тихо. Будеш задиратися, каже, пропадеш.

Це правда, крекчи та гниє. А затнешся — переломишся.

Алексей обличчя в долоні втопив, мовчить. Молитви читає.

Доїв Шухов пайок свій до самих рук, одначе голої шкоринки шматок — півкруглої верхньої шкоринки — залишив. Тому що ніякою ложкою так чисто каші не виїсти з миски, як хлібом. Шкоринку цю він знов у шматку білу загорнув на обід, шматку запхав у кишеню внутрішню під тілогрійкою, застібнувся від морозу і був готовий, хай тепер на роботу шлють. А ліпше б і ще затрималися.

Тридцять восьма бригада встала, розійшлася: хто до розчиномішалки, хто за водою, хто до арматури.

Але ні Тюрін не йшов до своєї бригади, ні помічник його Павло. І хоч сиділа 104-а ледве чи хвилин двадцять, а день робочий — зимовий, укорочений — був у них до шостої, уже всім здавалося великим щастям, уже ніби й до вечора тепер недалеко.

— Ех, пурги давно нема! — зідхнув червонолиций угодований лотиш Кільгас. — За всю зиму ні одної пурги! Що за зима?!

— Так... пурга, пурга... — перезідхнула бригада.

Коли задме в місцевості тутешній пурга, так не те що на роботу не ведуть, а з барака вивести бояться: від барака до ідальні як вірвовки не протягнеш, то й заблудиш. Замерзне арештант у снігу — то й пес його хай їсть. А як утіче? Випадки були. Сніг при пурзі дрібненький-дрібненький, а в замет лягає, як пресує його хто. По такому замету, через дріт перекиненому, і втікали. Недалеко, правда.

Від пурги, як помислити, ніякої користи: сидять зеки під замком; вугілля не в час, тепло з барака видме; муки в табір не підвезуть — хліба нема; там, дивись, і на кухні не впоралися. І скільки б пурга не дула, — три дні чи тиждень — ці дні зараховують за вихідні і стільки неділь підряд на роботу вигонять.

А однаково люблять зеки пургу і молять її. Ледь вітерець кріпше заверне — все на небо задивляються: матеріальчику б! матеріальчику!

Сніжку, значить.

Тому що від поземку ніколи пурга належна не розгуляється.

Уже хтось поліз грітися до печі 38-ї бригади, його звідти потурили.

Тут у залю увійшов Тюрін. Похмурий був він. Зрозуміли бригадники: щось робити треба, і швидко.

— Та-ак, — поглянув Тюрін. — Усі тут, сто четверта?

І не перевіряючи й не рахуючи, тому що у Тюріна ніхто нікуди втекти не міг, він скоро почав розподіляти. Естонців двох та Клевшина з Гопчиком послав велику скриньку на розчин недалеко взяти і нести на ТЕЦ. Ще двох послав він в інструментальну, де Павло одержував інструмент. Чотирьох спорядив сніг чистити коло ТЕЦ, і при вході там у машинову залю, і в самій машинівій залі, і на трапах. Ще двом звелів у залі тій піч топити — вугіллям і дощок зарвати, поколотити. І одному цемент на санках туди везти. І двом воду носити, а двом пісок, і ще одному від снігу пісок той чистити і ломом розбивати.

І після всього того лишилися не призначеними Шухов і Кільгас — перші в бригаді майстри. І, відкликавши їх, бригадир їм сказав:

— От що, хлоп'ята! (А був не старший від них, та звичка така в нього — «хлоп'ята»). З обіду будете шлякобльоками на другому поверсі стіни класти, там, де восени шоста бригада покинула. А зараз треба утеплити машинову залю. Там трое вікон великих, їх у першу чергу чимнебудь забити. Я вам ще людей на допомогу дам, тільки думайте, чим забити. Машинова зала буде нам і розчинною і огрівальною. Не нагріємо — померзнемо, як собаки, зрозуміли?

І, може бути, ще що сказав би, та прибіг за ним Гопчик, хлопець років шістнадцятьох, рожевенький, як поросятко, з наріканням, що скриньки для розчину їм друга бригада не дає, б'ються. І Тюрін махнув туди.

Як не важко було починати робочий день у такий мороз, але це тільки початок, і важливо його переступити, тільки його.

Шухов і Кільгас подивилися один на одного. Вони не раз уже працювали удвох і поважали один в одному і теслю і муляра. Роздобути на снігу на голому, чим вікна ті зашити, не було легко. Але Кільгас сказав:

— Ваню! Там, де складані доми, знаю я таку місцинку — лежить грубий рулон толю. Я ж його сам і прикрив. Махнемо?

Кільгас хоч і лотищ, а російську знає, як рідну, — у них поруч було село старообрядське, з дитинства і навчився. А в таборах Кільгас тільки два роки, але вже все розуміє: не викусиш — не випросиш. Кличуть Кільгаса Йоганном, Шухов теж кличе його Ванею.

Вирішили йти за толем. Тільки Шухов спочатку збігав тут же в корпусі авторемонтних, що будується, взяти свій майстерок. Майстерок — велика річ для муляра, як він добрий у руку і легкий. Одначе на кожному об'єкті такий порядок: увесь інструмент ранком одержали, увечорі здали. І який завтра інструмент ухопиш — це від удачі. Але Шухов якось обрахував інструментальщика і кращий майстерок заіванив. І тепер кожного вечора він його переховує, а

ранку кожного, як кладка буде, бере. Звичайно, як погнали б сьогодні 104-у на Соцгородок — і знов Шухов без майстерка. А тепер камінчик одвернув, у щілинку пальці засунув — ось він, витягнув.

Шухов і Кільгас вийшли з авторемонтних і пішли в бік складаних домів. Густа пара йшла від їхнього дихання. Сонце вже піднялося, але було без проміння, як у тумані, а по боках сонця стояли, дивись, стовпи.

— Чи не стовпи? — кивнув Шухов Кільгасу.

— А нам стовпи не заважають, — відмахнувся Кільгас і засміявся. — Аби від стовпа до стовпа колочку не натягнули, ти от що дивися.

Кільгас без жарту слова не знає. За це його вся бригада любить. А вже лотиші з усього табору його шанують як! Ну, правда, харчується Кільгас нормально. Дві посилки кожного місяця, рожевий, як і не в таборі він зовсім. Будеш жартувати.

Їхнього об'єкту зона велика — по-оки перейдеш через усю. Трапилися по дорозі з 82-ї хлоп'ята — знову їх ямки довбати примусили. Ямок треба невеликих: п'ятдесят на п'ятдесят і глибини п'ятдесят. Та земля та і влітку, як камінь, а тепер морозом схоплена, піди її вгризи. Довбуть її джаганом — сковзається джаган, а земля — ні крихти. Стоять хлоп'ята кожен над своєю ямкою, оглядаються — грітися їм ніде, відійти не велять, — давай знов за джаган. Від нього все тепло.

Побачив серед них Шухов знайомого одного, вятича, і порадив:

— Ви б, чуеш, землеруби, над кожною ямкою теплянку розпалили. Вона б і відтанула, земля.

— Не велять, — зідхнув вятич. — Дров не дають.

— Знайти треба.

А Кільгас тільки плюнув.

— Ну скажи, Ваню, якби начальство розумне було — хіба поставили б людей у такий мороз джаганами землю довбати?

Ще Кільгас вилаявся кілька разів нерозбірливо і змовк, на морозі не наговоришся. Ішли вони далі й далі і підійшли до того місця, де під снігом були поховані щити складаних домів.

З Кільгасом Шухов любив працювати, у нього одне тільки погано — не курить, і тютюну в його посилках не буває.

І правда, пам'ятливий Кільгас: підняли удвох дошку, другу — а під них толю рулон закований.

Вийняли. Тепер — як нести? З вишки зауважать — це нічого: попкам тільки одна турбота, щоб зеки не розбігалися, а посеред робочої зони хоч усі щити на тріски порубай. І наглядач таборовий як назустріч трапиться — теж нічого: він сам придивляється, що йому в хазяйство пішло б. І роботягам усім на ці складані доми наплювати. І бригадирам теж. Уболіває за них тільки прораб вільний, тадесяцький з зеків, та Шкуропатенко довгоязыкий. Ніхто він, Шкуро-

патенко, просто зек. Виписують йому наряд-тимчасівку за те одне, що він складані доми від зеків охороняє, не дає розтягати. От цей Шкуропатенко скоріше всього на відкритій видноті і підловить.

— Ось що, Ваню, поземно його нести не можна, — придумав Шухов, — давай його стояка обнявши візьмемо і підемо так легенько, собою прикриваючи. Здалека не розпізнає.

Дотепно придумав Шухов. Узяти рулон незручно, так не взяли, а стиснули поміж собою, як людину третю, — і пішли. І збоку тільки й бачиш, що двоє людей ідуть щільно.

— А потім на вікнах прораб побачить цей толь, однаково зрозуміє, — вимовив Шухов.

— А ми що? — здивувався Кільгас. — Прийшли на ТЕЦ, а вже там, мовляв, було так. Невже зривати?

І те правда.

Ну, пальці у виношених рукавицях задубіли, просто зовсім не чути. А повстяник лівий тримає. Повстяники — це головне. Руки в роботі розійдуться.

Проїшли цілиною сніговою — вийшли на санний полоз від інструменталки до ТЕЦ. Мабуть, цемент перед ними повезли.

ТЕЦ стоїть на горбі, а за нею зона кінчається. Давно вже на ТЕЦ ніхто не бував, усі підходи до неї снігом рівним сповиті. Тим ясніший полоз санний і стежечка свіжа, глибокі сліди — наші пройшли. І чистять уже лопатами дерев'яними коло ТЕЦ і дорогу для машини.

Добре, якби підйомничок на ТЕЦ працював. Та там мотор перегорів, і з того часу, здається, не лагодили. Це знову, значить, на другий поверх усе на собі. Розчин. І шлякобльоки.

Стояла ТЕЦ два місяці, як кістяк сірий, у снігу, покинута. А ось прийшла 104-а. І в чому її душа тримається? — черева порожні пасами брезентовими затиснені; морозище тріщить; ні огрівальні, ні вогню іскорки. А все ж прийшла 104-а — і знову життя починається.

Біля самого входу в машинуву залю розвалилася скринька для розчину. Вона трухлява була, скринька, Шухов і не сподівався, що її донесуть цілою. Бригадир поматюкався для порядку, але бачить — ніхто не винен. А тут котять Кільгас з Шуховим, толь між собою несуть. Утішився бригадир і зразу ж перестановку робити: Шухову руру до печі ладнати, щоб скоріше розпалити, Кільгасу скриньку латати, а естонці йому два на допомогу, а Сенці Клевшину — на сокиру, і планок довгих наколоти, щоб на них толь набивати: толь вужчий від вікна вдвоє. Звідки планок узяти? Щоб огрівальню зробити, на це прораб дощок не випише. Оглянувся бригадир, і всі оглянулися, один вихід: одбити пару дощок, що як поруччя до трапів на другий поверх припасовані. Ходити — не ловити гав, то й не впадеш. А що ж зробити?

Здається, чого б зекові десять років у таборі спину гнути? Не хочу, мовляв, та й тільки. Тягни день до вечора, а ніч наша.

Та не вижде. На те вигадано бригаду. Та не таку бригаду, як на волі, де Івану Івановичу окремо зарплата і Петру Петровичу окремо зарплата. У таборі бригада — це такий пристрій, щоб не начальство зеків підганяло, а зеки один одного. Тут так: або всім додаткове, або всі здихайте. Ти не працюєш, гад, а я з-за тебе голодним сидіти буду? Ні, вколюй, падлюко!

А ще притисне така мить, як зараз, тим більше не всидиш. Хочеш чи не хочеш, а скачи та підскакуй, повертайся. Як за дві години ogrivальні собі не зробимо — пропадемо тут усі на хрін.

Інструмент Павло приніс уже, тільки розбирай. І рур кілька. Де бляхарського діла, правда, інструменту нема, але є молоточок слюсарський та сокирка. Якнебудь.

Поляпає Шухов рукавицею об рукавицю, і складає рури, і обклепує в стиках. Знову поляпає і знову оббиває (а майстерок тут же й схований недалеко. Хоч у бригаді люди свої, а підміняти можуть. І той же Кільгас).

І — як вимело всі думки з голови. Ні про що Шухов зараз не згадував і не турбувався, а тільки думав, як йому коліна рур скласти та вивести, щоб не димило. Гопчика послав дроту шукати — прив'язати руру при вікні на виході.

А в куті ще присадиста піч є з цегляним виводом. На ній плита залізна зверху, вона розжарюється, і на ній пісок розмерзається й сохне. Так ту піч уже запалили, і на неї кавторанг з Фетюковим носилками пісок носять. Щоб носилки носити — розуму не треба. От і ставить бригадир на ту роботу колишніх начальників. Фетюков, либонь, в якійсь конторі великим начальником був. На машині їздив.

Фетюков по перших днях на кавторанга навіть хвіст підняв, покрикував. Але кавторанг йому двитонув у зуби раз, на тому й полагодили.

Уже до печі з піском сунули хлоп'ята грітися, але бригадир попередив:

— Ех, зараз когось по лобу вгрію. Устаткуйте спочатку!

Битому собаці тільки нагая покажи. І мороз лютий, але бригадир лютіший. Розійшлися хлоп'ята знову до роботи.

А бригадир, чує Шухов, тихо Павлові:

— Ти лишайся тут, тримай міцно. Мені зараз процентовку закрити йти.

Від процентовки більше залежить, ніж від самої роботи. Котрий бригадир розумний — той на процентовку натискає. З неї живимося. Чого не зроблено — доведи, що зроблено; за що дешево платять — оберни так, щоб дорожче. На це великий розум у бригадира потрібен. І блат з нормувальниками. Нормувальникам теж нести треба.

А розмірковувати — для кого ці всі проценти? Для табору. Табір через це з будівництва тисячі зайві вигребає, та своїм ляйтенантам премії випишує. Тому ж Волковому за його нагай. А тобі — хліба двісті грамів зайвих на вечір. Двісті грамів життям орудують.

Принесли води двоє відер, а її по дорозі льодом схопило. Розсудив Павло — зайве її й носити. Скоріше тут із снігу натопимо. Поставили відра на піч.

Припер Гопчик дроту алюмінієвого нового — того, що провід електрики тягнуть. Доповідає:

— Іване Денисовичу! На ложки добрий дріт. Мене навчите ложку відлити?

Цього Гопчика, хитруна, любить Іван Денисович (рідний син його помер маленьким, дома дочки дві дорослі). Посадили Гопчика за те, що бандерівцям у ліс молоко носив. Строк дали як дорослому. Він — теля ласкаве, до всіх дядьків лащитья. А вже й хитрість у нього: посилки свої одинцем їсть, іноді ночами жує.

Та всіх таки й не нагодуєш.

Одломили дроту на ложки, сховали в кут. Змайстрував Шухов дві дошки, ніби драбинку, послав по ній Гопчика руру причепити. Гопчик, як білка, легкий — поперечками здряпався, забив цвях, дріт накинув і під руру підпустив. Не полінувався Шухов, самий випуск рури ще з одним коліном угору зробив. Сьогодні нема вітру, а завтра буде — так щоб диму не задувало. Треба розуміти, піч ця — для себе.

А Сенька Клевшін уже планок довгих наколов. Гопчика-хлопчика і прибавати поставили. Лазить, чортеня, кричить зверху.

Сонце вище підтяглося, імлу розігнало, і стовпи зникли — і червоним заграло всередині. Тут і піч запалили дровами краденими. Геть радісніше!

— У січні сонечко корівці бік нагріло, — отолосив Шухов.

Кільгас скриньку для розчину збивати скінчив, ще сокирою пристукнув, закричав:

— Чуєш, Павле, за цю роботу з бригадира сто карбованців, менше не візьму!

Сміється Павло:

— Сто грамів одержиш.

— Прокурор додасть! — кричить Гопчик зверху.

— Не чіпайте, не чіпайте! — закричав Шухов (толь не так різати почали).

Показав як.

До печі бляшаної народу налізло, розігнав їх Павло. Кільгасу допомогу дав і наказав коритця для розчину робити — нагору розчин носити. На підноску піску ще пару людей додав. Наверх послав

— чистити від снігу підмостки і саму кладку. І тут ще одного — пісок розігрітий з плити в скриньку для розчину кидати.

А надворі мотор запержав — шлякобльоки возити почали, машина пробивається. Вибіг Павло руками махати — показувати, куди шлякобльоки скидати.

Одну смугу толю нашили, другу. Від толю — яке прикриття? Папір — він папір і є. А все ж ніби стіна суцільною стала. І — темніше в середині. Від того піч яскравіша.

Альошка вугілля приніс. Одні кричать йому: сип! Другі: не сип! Хоч при дровах погріємося! Став, не знає, кого слухати.

Фетюков до печі приладнався і суне ж, дурень, повстяники до самого вогню. Кавторанг за карк його підніс і до носилок пхає:

— Іди пісок носити, падлюко!

Кавторанг — він і на таборову роботу як на морську службу дивиться: сказано робити — значить, роби! Схуд дуже кавторанг за останній місяць, а шлейку тягне.

Довго там чи ні — от і всі вікна толем зашили. Тільки від дверей тепер і світла. І холоду від них же. Звелів Павло верхню частину дверей забити, а нижню лишити — так, щоб, голову нагнувши, людина увійти могла. Забили.

Тим часом шлякобльоки три самоскиди привезли і скинули. Задача тепер — підняти їх як без підоймика?

— Мулярі! Ходім, подивимося! — запросив Павло.

Це — справа почесна. Пішли Шухов і Кільгас з Павлом нагору. Трап і без того вузький був, та ще тепер Сенька поруччя збив — тиснись до стіни, щоб униз не перекинутися. Ще те погано — до перекладин трапа сніг примерз, закруглив їх, носі опору нема — як розчин носити будуть?

Подивилися, де стіни класти, уже з них лопатами сніг знімають. Ось тут. Треба буде з старої кладки сокиркою лід сколоти та віничком промести.

Прикинули, звідки шлякобльоки подавати. Униз поглянули. Так і вирішили: тут по трапу тягати, чотирьох знизу поставити кидати шлякобльоки он на той поміст, перекидати, а по другому поверху ще двох, підносити, — і все ж скоріше буде.

Зверху вітерець не сильний, але тягне. Продме, як класти буде. А за почату кладку зайдеш, закриєшся — нічого, тепліше багато.

Шухов підняв голову на небо й ахнув: небо чисте, а сонечко майже під обід підійшло. Диво дивне: от час за роботою біжить! Скільки разів Шухов помічав: дні в таборі котяться — не зглянешся. А строк сам — ніяк не йде, не зменшується його зовсім.

Зійшли вниз, а там уже всі при печі обсілися, тільки кавторанг з Фетюковим пісок носять. Розгнівався Павло, вісім чоловіка зразу

вигнав на шлякобльоки, двом велів цемент у скриньки насипати і з піском насухо розмішувати, того — по воду, того — за вугіллям. А Кільгас — своїй команді:

— Ну, малеча, треба носилки кінчати.

— Бува, й я допоможу? — Шухов сам у Павла роботи просить.

— Поможіть, — Павло киває.

Тут бак принесли, сніг топити для розчину. Чули від когось, ніби дванадцята година вже.

— Не інакше, як дванадцята, — оголосив і Шухов. — Сонечко на перевалі вже.

— Коли на перевалі, — обізвався кавторанг, — так значить не дванадцята, а перша.

— А це чому? — здивувався Шухов. — Всім дідам відомо: найвище сонце в обід стоїть.

— То — дідам! — відрубав кавторанг. — А з того часу декрет був, і сонце найвище о першій стоїть.

— Чий же то декрет?

— Радянської влади!

Вийшов кавторанг з носилками, та Шухов і сперечатися б не став. Невже й сонце їхнім декретам підлягає?

Побили ще, постукали, чотири коритечка збили.

— Гаразд, посидимо, погріємося, — двоім мулярам сказав Павло. — І ви, Сенько, після обіду теж будете класти. Сідайте!

І — сіли до печі законно. Однак до обіду вже кладки не почнеш, а розчин розводити не до речі, замерзне.

Вугілля розпеклося помалу, тепер тривалий жар дає. Тільки коло печі його й чуєш, а по всій залі — холод, як був.

Рукавиці зняли, руками близь печі водять усі четверо.

А ноги близько до вогню ніколи у взутті не ставляй, це розуміти треба. Як черевики, то в них шкіра потріскається, а як повстаники — відсиріють, пара піде, зовсім тобі тепліше не стане. А ще ближче до вогню посунеш — спалиш. Так з дірою до весни й протопаєш, других не чекай.

— Та Шухову що? — Кільгас натягує. — Шухов, браття, однією ногою майже дома.

— Он той, босий, — докинув хтось. Засміялися. (Шухов лівий горілий повстаник зняв і онучу гріє).

— Шухов строк кінчає.

Самому ж Кільгасу двадцять п'ять дали. Це смуга раніше була така щаслива: всім під одну мірку десять давали. А з сорок дев'ятого така смуга пішла — всім по двадцять п'ять дають, не оглядаючись. Десять то ще можна прожити, не давши дуба, — а ну, двадцять п'ять проживи?!

Шухову і приємно, що так на нього всі пальцями показують: от він, мовляв, строк кінчає, — але сам він у це не дуже вірить. Он, у кого у війну строк кінчався, всіх до окремого розпорядження тримали, до сорок шостого року. У кого й основного строку три роки було, так п'ять років зайвих вийшло. Закон — він кручений. Скінчиться десятка — скажуть, на́ тобі ще одну. Або на заслання.

А іноді подумаєш — дух захопить: строк все ж таки кінчається, клубок до кінця розмотується... Господи! Своїми ногами — та на волю, га?

Тільки вголос про це висловлюватися старому таборовику непристойно. І Шухов Кільгасу:

— Двадцять п'ять ти своїх не рахуй. Двадцять п'ять чи сидіти, чи не сидіти, це ще вилами по воді. А що я відсидів вісім повних, так це точно.

Так от живеш об землю мордою, і часу не буває подумати: як сів? та як вийдеш?

Вважається за справою, що Шухов за зраду батьківщини сів. І свідчення він дав, що таки так, він здався в полон, бажаючи зрадити батьківщину, а вернувся з полону тому, що виконував завдання німецької розвідки. Яке ж завдання — ні Шухов сам не міг придумати, ні слідчий. Так і лишили просто — завдання.

Розрахунок у Шухова був простий: не підпишеш — бушлат дерев'яний, підпишеш — хоч поживеш іще трохи. Підписав.

А було он як: у лютому сорок другого року на Північно-Західньому оточили їх армію всю, і з літаків їм нічого жерти не кидали, а й літаків тих не було. Дійшли до того, що стругали копити з коней дохлих, розмочували ту роговицю в воді і їли. І стріляти було нічим. І так їх помалу німці по лісах ловили і брали. І от у групі такій одній Шухов у полоні побував пару днів, там же, в лісах, — і втекли вони уп'ятьох. І ще по лісах, по болотах прокравися — чудом до своїх потрапили. Тільки двох автоматник на місці поклав, третій від ран помер, — двоє їх і дійшло. Були б розумніші — сказали б, що лісами блукали, і нічого б їм. А вони призналися: мовляв, з полону німецького. З полону? Мать вашу так! Було б їх п'ятеро, може, співставили б зізнання, повірили б, а двом ніяк: змовилися, мовляв, гади щодо втечі.

Сенька Клевшін почув через глухоту свою, що про втечу з полону говорять, і сказав голосно:

— Я з полону три рази тікав. І три рази ловили.

Сенька, терпляка, усе тільки мовчить: людей не чує і в розмову не втручається. Так про нього і знають мало, тільки те, що він у Бухенвальді сидів і там у підпільній організації був, зброю в зону носив для повстання. І як його німці за руки за спиною підвішували й палицями били.

— Ти, Ваню, вісім сидів — у яких таборах? — Кільгас сперечається. — Ти в побутових сидів, ви там з бабами жили. Ви номерів не носили. А от у каторжному вісім років посидь! Ще ніхто не просидів.

— З бабами!.. З баланами, а не з бабами..

З колодами, значить.

У вогонь у піч Шухов уставився, і пригадалися йому сім літ його на півночі. І як він на тяганні колод три роки качав тарні кряжі та шпаловики. І ватри отакий же вогонь змінний — на валенні лісу, та не денному, а нічному. Закон був у начальника такий: бригада, що не виконала денного завдання, лишається на ніч у лісі.

Уже за північ до табору дотягнуться, ранком знову в ліс.

— Ні-і, браття... тут спокійніше, либонь, — прошелявів він. — Тут з'їм — закон. Виконав, не виконав — котись у зону. І гарантія тут на сто грамів вища. Тут — жити можна. Окремий — і хай він окремих, номери тобі заважають чи що? Вони ваги не мають, номери.

— Спокійніше! — Фетюков сичить (діло до перерви, і всі до печі підсунулися). — Людей у ліжках ріжуть! Спокійніше!..

— Не людей, а стукачів! — Павло палець підніс, свариться на Фетюкова.

І правда, щось нове в таборах почалося. Двох стукачів відомих просто на вагонці зарізали, після підйому. І потім ще роботягу невинного — місце чи що переплутали. І один стукач сам до начальства в БУР утік, там його, у в'язниці кам'яній і сховали. Дивно... Такого в побутових не було. Та й тут то не було...

Раптом прогув гудок з енергопоїзда. Він не зразу на всю силу загув, а спочатку хрипкувато так, ніби горло прочищував.

Півдня — геть! На обід перерва!

**АННА-ГАЛЯ ГОРБАЧ: УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА
В ПІСЛЯВОЄННИХ НІМЕЦЬКИХ
ПЕРЕКЛАДАХ**

У цій інформативній статті ми поставили собі за ціль переглянути всі ті твори української літератури, які за останні 20 років були перекладені на німецьку мову та стали приступними німецькому читачеві. Нам вдалося зібрати дані про переклади українських творів на німецьку мову в НДР (Східній Німеччині), які напевно не без інтересу для українського читача, що живе чи то в Західній Німеччині, чи за океаном. Є в діяспорі напевно багато українців, зацікавлених у перекладах, що хотіли б придбати для себе чи для своїх дітей, які вже не володіють добре українською мовою, або для своїх німецьких знайомих переклади то з української лірики, то з казок, то з якоїсь повісти, а не знають, де і як такого роду книжки набути. Але головна ціль цієї статті — охопити хоча б бібліографічно по змозі все те, що появилось за останні два десятиліття на книжковому ринку, та поінформувати, оскільки нам це було можливе, про перекладну вартість видань.

Заки перейти до властивої теми подамо декілька даних про переклади з української літератури на німецьку мову і з-перед наміченого нами часу. Винотували ми їх із праці О. М. Євніної «Дожовтнева та радянська українська література за рубежами СРСР» (Київ, 1956). На жаль, ця праця не повна, це всього селекціонований підбір антологій та авторів, твори яких були перекладені на різні мови. З українських поетів та письменників наведені переклади з Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Українки, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, О. Корнійчука, О. Гончара, Н. Рибка, В. Собка та Я. Галана. Крім уже цитованих Г. Кохом у списку літератури його антології («Die ukrainische Lyrik», Wiesbaden, 1955), раніших збірок перекладів із Шевченка (Г. Обріста, С. Шпойнарівського, О. Грицяя, Ю. Віргінії, московського двотомника «Der Kobsar», 1951, з примітками А. Курелля), у згаданій праці досить обширно зібрано шевченкознавчу літературу та рецензії про переклади і літературознавчі праці, друковані в Австрії та Німеччині від другої половини 19 ст. аж по 1950-і роки.

Чимало німецьких перекладів з української літератури появилось на сторінках журналу «Ruthenische Revue», згодом перейменованого на «Ukrainische Rundschau», що виходив напередодні і під час першої

світової війни у Відні. Ці переклади були зроблені переважно українцями (І. Будз, І. Франко, О. Грицай, О. Гузар-Павлюк та ін.).

З-поміж згаданих О. М. Євніною перекладів поезії й прози згадуємо тут: 1) «Ukrainische Erzähler», Band XII der Slavischen Romanbibliothek, Prag, 1909; 2) M. Kozjubinski, Pro bono publico, Novellen, Відень, 1909, переклав і написав вступ В. Горошковський; 3) Aus dem Ährenlande, Ukrainische Lyrik, Nachdichtungen von A. Ch. Wutzky, Berlin, 1921, де включені переклади з «Зів'ялого листа» І. Франка та із «Думок і мрій» Л. Українки; 4) Zar Nachtigall, Märchen aus der Ukraine, Leipzig-Wien, 1922; 5) Europäische Lyrik der Gegenwart, Leipzig, 1927; в цій антології вміщені переклади з поезій М. Рильського та П. Тичини. В книжку О. М. Євніної не включені переклади прози А. Головка, видані в 1930-их рр. у Харкові та Києві («Товариші», ДВУ, Харків, 1930; «Бур'ян», Харків, 1930; «Мати», Київ, 1938). У цій же серії, видаваній на Україні для німецької меншини, вийшли, мабуть, і «Вершники» Ю. Яновського і дещо з І. Микитенка (наприклад, «Вуркагани» тощо); ближчих даних про них однак не маємо.

У 1942 році вийшла в Ляйпцігу збірка новель «Die Scholle», в-во Гарассовіца, в перекладах Марії Мірчук. На жаль, вона сьогодні навіть антикварно не приступна і зберігається в рідко котрій бібліотеці (знаємо про такий — до речі, ушкоджений — примірник у Слов'янському семінарі в Геттінгені). В цю антологію увійшло 12 письменників, репрезентованих 17-ма прозовими творами: І. Франко («Яць Зелепуга»), М. Чернявський («Хліб наш насущний»), А. Тесленко («Наука»), В. Стефанік («Сама-самісінька», «Земля», «Кленові листки», «На панській ниві»), М. Черемшина («Св. Миколай у гарті»), О. Кобилянська («Битва», «Юда»), М. Коцюбинський («П'ятизлотник»), Б. Лепкий («Аллегро патетіко»), Г. Косинка («На золотих богів», С. Парфанович («Порада»), М. Хвильовий («Мати», «Елегія»), Ю. Косач («Вечір у Розумовського»). Із ушкодженого примірника вищезгаданого семінару не можемо ствердити, хто був автором обширного огляду української літератури, яким закінчується збірка. Мова перекладу дбайлива і передає поетичний настрій вибраних новель. Лексика перекладачки злегка забарвлена австрійськими виразами: heurig (diesjährig) «цьогорічний», gröhlen (grölen) «верещати», Joch «шнур землі». Підбір прози, яка відображає головне соціальну нужду на селі, залишає пригноблююче враження.

Тепер про післявоєнні переклади. Спершу розглянемо видання, що вийшли у Східній Німеччині. Окремі новелі та поезії, що друкувалися в періодичній пресі (йдеться тут про східнонімецькі та віденські журнали Neues Deutschland, Tägliche Rundschau, Österreichische Zeitung), недоцільно перелічувати, бо наші дані і так були б неповні: згадана праця О. М. Євніної бере тут до уваги лише кількох радянських письменників та поетів.

Першим виявився як окрема книжка переклад драми О. Корнійчука «Платон Кречет» («Der Chirurg», в-во Aufbau-Bühnenbetrieb, Берлін, 1946), перекладений імовірно з російської, як свідчила б передана форма письменникового прізвища А. Kornejtschuk. Та сама п'єса вміщена і в збірці «Fünf Dramen sowjetischer Dichter», Берлін, 1947. З-поміж інших п'єс О. Корнійчука появилися ще такі ж їх німецькі переклади з російської: 1) «Grube „Stern“» («Макар Діброва») у перекладі А. Wagner, видавництво Геншеля, Берлін, 1950; 2) «Das Holunderwäldchen» («Калиновий тай») у перекладі К. Seeger, в-во Геншеля, Берлін, 1951; до речі, якийсь інший переклад цієї п'єси п. н. «Der Holunderhain» друкувався в східноберлінському журналі «Die neue Welt» у 1950 році.

Другим після «Платона Кречета» О. Корнійчука виявився переклад «Лісової пісні» Л. Українки «Das Waldlied» у перекладі Johannes von Guenther, в-во Drei Masken, Берлін, 1947; у дальшому видано переклад вибраних М. Рильським (для котрогось російського видання) українських народних казок «Ukrainische Volksmärchen», в-во Kultur und Fortschritt, Берлін, 1949. У цій чепурно виданій збірці з малюнками Е. Рачева, в українському стилі, включено наших 17 популярних казок: «Солом'яний бичок», «Пан Коцький», «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат», «Вовк, кіт і собака», «Коза-Дереза», «Котик і півник», «Сірко», «Івасик-Телесик», «Котигорошок», «Кривенька качечка», «Кирило Кожум'яка», «Летючий корабель», «Лісовий цар Ох», «Борис Трьомсин», «Мудра дівчина», «Про Правду і Кривду», «Про Івана Невидимого» та «Названий батько».

Переклад казок помітно віддалений стилістично від українського оригіналу. Мова спрощена, українська розповідна інтонація речення замінена на рубані короткі фрази. Німецька мова не вишукана, їй бракує наївного тону розповіді нашої казки. Посікані речення роблять враження стенографічних спрощень. Віршові місця у казках («Івасик-Телесик», «Коза-Дереза», «Кривенька качечка») наслідують відповідний стиль німецьких казок, хоч при тім може зчаста й губиться зміст українських віршів. Імення героїв казок вдало підшукані під стиль німецьких традиційних відповідників (Herr Kater Schnurr, Das Füchlein Rotschwanz).

В наслідок того, що перекладено не з української мови, а з російського перекладу, зустрічаємо зрусифіковані форми імен і навіть речей нашого побуту (Sjerko Сірко, Aljonka Оленка). Отакі разучі русифіковані форми імен і місцевих назв зустрічаємо майже в кожному перекладі; наприклад, Котик, що пішов визволяти Півника, грає чомусь не на бандурі (як це, до речі, показав ілюстратор на вміщеним поруч таки малюнку!), але на — балалайці...

В тому ж році, коли видано в Москві в німецькому перекладі двотомник «Der Kobzar», виявився і в Східній Німеччині вибір із Шевченка в перекладі поета Еріха Вайнерга: Т. Schewtschenko, Die

Haidamaken und andere Dichtungen. Aus dem Ukrainischen von E. Weinert, Berlin, 1951, в-во Volk und Welt (на жаль, це видання нам не було доступне).

З наших клясикив пощастило чи не найбільше І. Франкові, з поезій і прози якого появились чотири позиції:

1) Iwan Franko: Ich seh' ohne Grenzen die Felder liegen. Ausgewählte Dichtungen, aus dem Ukrainischen von E. Weinert, в-во Kultur und Fortschritt, Берлін, 1951, 137 стор. Заголовок збірки за віршем І. Франка «На межі» («І бачив я в думці безмежні поля»). У короткій інформативній статті про українців і їх історію перекладач стверджує з жалем, що німецький читач, крім що хіба з російської, з інших слов'янських літератур не знає нічого; коротко нашікценовано ролю Франка в українській літературі. В перекладах подано такі Франкові поезії: «Вічний революціонер», «На суді», «Товаришам» — «Ой, рано, я рано устану» (із «Скорбних пісень»), сонети: 1, 2, 17 із «Вольних» та 44 і 45 із «Тюремних сонетів», «Беркут», «Семпер ідем», «Каменярі», «В долині село лужить» (з поеми «В плен-ері»), «Товаришам із тюрми», «Супокій», «Декадент», «Семпер тіро», «По довгім важкім отупінню», «Гримить!», «Пісне, моя ти сердечна дружино», «Земле, моя всеплодющая мати», «Твої очі, як те море», «Як там у небі», «Ідилія», «Наймит», «У шинку», «Сурка», «Гадки на межі», «Моя любов», «Антошкові П.» та, врешті, «Мойсей». Вже наведені заголовки вказують, що підібрано головню соціяльну й громадську лірику. Переклади назагал бездоганні. Тільки в пролозі до «Мойсея» Вайнерт не зрозумів Франкової метафори «... (в сусідів бути гноєм), тяглом у поїздах їх бистроїздних», переклавши це невірно «... Und ihren Schnellzugkessel nur zum Brände?» бо «тягло у поїздах бистроїздних» тут — це Pferdegesspann im schnellen Triumphwagen. Для Вайнерта неясні нюанси Франкових термінів: Русь, русин, руський; він їх перекладає як Russe, russisch: наприклад, «... Und fandest für die Russen das gelehrte und dunkle Wort» — «І слово темне підшукав та вчене і Русі возвістив... («Декадент»). Інколи задля рими перекладач віддаляється від оригіналу, але не йде так далеко, як це робить місцями Г. Кох, наприклад, у «Каменярах» 6 строфа: «І кожний з нас те знав, що слави нам не буде, / Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд, / Що аж тоді підуть по сій дорозі люди, / Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди, / Як наші кості луж під нею зогниють». У Г. Коха перекладено: «Und alle wußten wir, daß Ruhm nicht und nicht Ehre, / Nicht Dank uns blüht bei diesem blut'gen Steinbehau: / Bis daß der Tunnel das Gebirg dereinst durchquere, / Bis wir den Weg geebnet — hin zum Meere, / Und unsre Knochen dort vermodern altersgrau». У Вайнерта: «Denn jeder hat gewußt, wofür das Blut wir gaben, / Daß nicht für Ruhm und Glück wir diesen Kampf bestehn, / Daß, eh' den Felsen wir nicht durchgeschlagen haben / Und unsre Knochen dort zerbrochen und begraben, / Die Menschen nicht den Weg, den wir geebnet, gehn». І заголовок підшуканий краще в Вай-

нерта: «Die Steinbrecher» (у Г. Коха «Die Steinklopfer»). Сухість та декларативність збірки перекладів Е. Вайнерта, що тут і там виявляється залежно від самого вибору, що його перекладач вчинив, чи по волі чи по неволі: шкода, що якраз перлин Франкової особистої і рефлексійної лірики (наприклад, із «Зів'ялого листя», «Мого Измарагду») не взято до уваги. Варт відмітити, що Е. Вайнерт перекладав І. Франка, як рівно ж і Т. Шевченка, з українського оригіналу, а не з російської, як всі інші східньо-німецькі перекладачі.

2) Iwan Franko: In der Schmiede und andere Erzählungen, в-во Reclam, Ляйпцір 1952. Aus dem Russischen übertragen von Elisabeth und Wladimir Wonsiatsky. Томик містить такі оповідання І. Франка: «В кузні», «Історія моєї січкарні», «Вугляр», «Ріпник», «Історія одного кожуха», «Історія одної конфіскати». Коротенька біографічна нотатка при кінці томика знайомить читача з І. Франком, що його місце визначене поруч з Т. Шевченком. Назви місцевостей подані з українською фонетикою Drohobytsh, Boryslaw, імена подекуди русифіковані Дмитро, Jakimko, але Hanka. Переклад дбайливий; на віньєті, яку владила Урсуля Фольк, бойківський коваль перетворився однак на типового в уяві німців бородатого російського мужика в косоворотці й лаптях.

3) I. Franko: Miron und der Riese, Erzählungen, в-во Aufbau-Verlag Berlin, 1954. Це видання називаємо за книжкою О. Євїної, бо роздобути його нам не пощастило; йдеться, мабуть, про переклад оповідання «Малий Мирон» і «Під оборогом».

4) I. Franko: Sturm im Tuchla-Tal («Захар Беркут»), в-во Kultur und Fortschritt, Берлін, 1955, переклад із російської, як про це свідчить помітка: Russischer Originaltitel «Захар Беркут», deutsch von Marga Bork; вступне слово написала Ursula Wiebach. І авторка вступного слова і перекладачка говорять про героїв Франкової повісти як про росіян — «Russen» так, наче то йшлося про ідентичну націю із сьогоднішніми росіянами. Для У. Вібах (передмова до перекладу) Сталін та Ленін це ті провідники, про яких мріяв І. Франко, створюючи образ Захара Беркута.

Крім Франка, пощастило з німецькими перекладами з-поміж наших клясиків-прозаїків хіба М. Коцюбинському: хоч і його перекладано всього з російського перекладу: 1) М. Kozjubinskij: Fata Morgana, Erzählung, в-во Aufbau-Verlag, Berlin, 1960, у перекладі Фрідріха Шварца. Це кишенькове видання охоплює всього наголовкову повість М. Коцюбинського та коротку біографічну нотатку про письменника, хоч перекладач, як нам відомо, підготовляв ширший вибір прози Коцюринського; чому її не включено в це видання, не знаємо. Коли йдеться про сам переклад з другої руки (себто з російської), то він подекуди безбарвний, поетичність образів та метафор Коцюбинського місцями затрачена. Перекладач вплитає, при передачі розмов чернігівських селян Коцюбинського, сленгізми з мови німецького міського

робітника, наприклад, *Menschenskind! Mickerjan, Saufbruder! Immer ran!* Фолклорно-стилістичні прийоми письменника замінені інколи миськими колоквиалізмами: «Дівка здорова, чиста, хоч води напийся!» *Ein gesundes, adrettes Mädchen ist sie, zum Reinbeißen!* Імена та прізвища переважно зрусифіковані: *Gafijka, Prokop, Semjon, Maxim, Guschtscha, Gurtschin, Gudsj*, однак є й *Olexa, Olexander*; 2) Дві новели Коцюбинського «Що записано в книгу життя» та «Коні не винні» включено в збірку українських та естонських новел «*Aus dem Buch des Lebens*» у виборі та з вступним словом Еріха Мюллера, в-во *Kultur und Fortschritt*, Берлін, 1951. Цю позицію називаємо за працею О. Євніної; сам переклад не був нам приступний.

Серед перекладів прози радянських українських письменників можна єдино у випадку повісти Н. Рибак «Помилка Оноре де Бальзака» говорити про тривку вартості літературний твір; цікаво, що тут винятково відзначено, що оригінал написаний по-українськи (подано наголовок), але німецький переклад теж зроблено аж з російського перекладу В. Россельса, — хоч прізвище німецького перекладача чомусь не назване (*N. Rybak: Der Irrtum des Honoré de Balzac*, в-во *Kultur u. Fortschritt*, Берлін, 1951). Це біографічний роман про останні три роки життя Бальзака, його любов до польської графині Ганської, що жила в Верхівні на Київщині, з якою письменник коротко перед смертю одружився; Бальзак побував на Україні двічі: 1847-48 та 1849-50. Перебування Бальзака на Україні, його переживання тут, соціальні відносини на правобережному селі, визиск кріпаків шляхтою, єврейської бідноти багатіями — це зміст повісти; роман написано назagal вдало, і цей переклад знайде позитивний відгомін у вимогливого німецького читача. В перекладі передано чомусь неконсеквентно назви українських місцевостей та прізвищ: поруч російських фонетичних форм: *Gornostaipolje, Shitomir, Berditschew* є ще й польські форми: *Wierzchownia, Wiśniowiec* (Верхівня, Вишневець). Імена кріпаків українців, очевидно, зрусифіковані: *Mussi, Semjon, Sidor*. Спольщені форми правобережних місцевостей для перекладача, виходить, ближчі, ніж українські, хоч у самому романі не сказано виразно, що Евеліна Ганська була польською графинею, яка жила на українській землі. Для незорієнтованого німецького читача постане враження, що це родовита українська чи російська шляхтянка, як і інші шляхтичі, які ще хіба кленуть по-польськи (*psia krew*). При перекладі цієї повісти треба було конче для німецького читача подати пояснення про той дивовижний суспільний лад з-перед ста років на Правобережжі: магнати це польські патріоти і одночасно льяльні піддані російського царя, а їхні кріпаки це український люд.

У випадку перекладів дальших вісьмох творів сучасних радянських прозаїків йдеться радше про т. зв. «соцреалістичну літературу», себто про вбрану в художні форми політичну пропаганду на актуальні в дану хвилину для російської компартії теми. Шкода, що аж

таке високе число серед перекладів якраз з української літератури вони займають. Йдеться про такі позиції:

1) Igor Muratow: Eine bukowinische Dorfgeschichte («Буковинська повість»), в-во Kultur und Fortschritt, Берлін, 1952, в перекладі з російської, як про це свідчить замітка Russischer Originaltitel (!) «Буковинская повесть». Ця, за формою розповіді, автобіографічна «Буковинська повість» має за ціль продемонструвати щасливу зміну в житті українців Буковини після прилучення до СРСР. Перекладена, мабуть, на німецьку мову не без наміру накинути німецькому читачеві таке уявлення про стан соціальних і національних відносин на Буковині, яке відповідає офіційній лінії, з уваги, мабуть, на те, що живуть ще в Східній Німеччині німці-виселенці з північної Буковини, які, може, знають щось інше про все те розказати. Солідарність бідняків без уваги на національність, їх експлуатування «куркулями» і українцями в тому числі, зв'язки «прогресивної» бідноти з підпільним комуністичним рухом під час румунської окупації, — це головна тема повісти. Мова перекладу безбарвна, повна колоквіалізмів: Visage, Bude, Rappenstiel, kriegten. Імена й прізвища зрусифіковані: Semjonko, Pilip, Grizko, Kobyliza, як зрештою й буковинські географічні назви: Tschernogusy, Tschernowizy, Deljatino, Wyshinowka.

2) Wadim Sobko: Das Herz («Серце»), в-во Kultur und Fortschritt, Берлін, 1952. Прізвище перекладача цієї Собкової повісти «Серце» чомусь не назване, а що перекладано її з російської як російський твір, свідчить позначка Russischer Originaltitel «Серце». Темою цієї агітки є боротьба за комуністичну владу крановщика-німця під час останніх років другої світової війни та американської окупації.

3) Wadim Sobko: Die Ruhe nur ein Traum («Нам спокій тільки сниться»), в-во Neues Leben, Берлін, 1961; з ілюстраціями Інго Кірхнера, в перекладі Травте і Гюнтера Штайнів з російського перекладу, як вказує помітка Titel der russischen Ausgabe «Покой нам только снится». Тема повісти це розгорнена 1956 року комсомольська акція за розбудову шахт у Донбасі. У групу західноукраїнської молоді із міста Ternograd вдалося «ворогові народу», куркулеві Салаєві пропхати своїх дітей, завдання яких — у відповідний мент розпочати протирадянські дії в Донбасі. Але комсомольська організація й друзі по праці зуміли збудити в цих опанованих «буржуазним націоналізмом» душах щирий патріотизм радянської «багатонаціональної батьківщини», тож син та дочка відмовляються виконати батьків наказ — висадити в повітря збудовану шахту. Ця «соціально замовлена» повість, з заялженими вже кліщами чорно-білого малюнку, в якій західноукраїнське підпілля показане як гніздо розбишак, зводників дівчат, пов'язане з темними типами паскарів-сектантів у Донбасі, мала б показати німецькому читачеві, що правда по стороні влади, що борці за українську свободу були наемниками Гітлера, дбали про самозбагачення та про збереження власного вигідного соціального

становища, як, наприклад, куркуль Салай, для якого «Україна це 16 гектарів власної землі». Повість має ще й завдання заохочувати східнонімецьку молодь до самовідданої праці й жертви для держави, по думці партії. Мова перекладу безбарвна. Прикре перекручення трапилось німецьким перекладачам з російської (чи, може, ще перекладачеві з української на російську). В одному місці шахтарка Ольга слухає, як хор співає пісню «Saß einst Pugatschow auf der Höhen...» sang ein Chor. Das alte ukrainische Lied, das schon die stolzen Saporoger gesungen hatten... Мова, мабуть, про козацьку пісню «Сидить пугач на могилі», де український путач з російським Пуґачовим напевно багато спільного не має.

4) Semjon Skljarenko: Zwischen Dreizack und rotem Stern («Шлях на Київ»), в-во Kultur und Fortschritt, Berlin, 1957, в перекладі Альфреда Тучко (Tuczko) з російської, хоч відмічено, що це повість українська: Ukrainischer Originaltitel «Шлях на Київ». Як уже наголовок каже, йдеться про політично-пропагандивний роман з років революції 1917-20 на Україні та про більшовицького героя Щорса. Розпочатий ще в 1936 році, цей тритомовий роман був закінчений 1940 та перероблений 1952 року. Написаний ще в дусі панегіриків Сталінові, який, мовляв, визволив Україну від інтервентів, поляків та петлюрівців; не бракує тут навіть відомого закиду Троцькому, який ніби винен у тому, що 1920 року не зайнято Львова, бо він дав наказ червоній армії відступати. Появу німецького перекладу і цієї пропагандивної халтури можна собі пояснювати тим, що йдеться тут про дискримінацію наших визвольних змагань, про які все ж хоч одиниці серед старших німців були сьак-так поінформовані — з уваги на побут на Україні під час першої світової війни та на діяння численної української міжвоєнної еміграції в Німеччині.

5) M. Stelmach: Menschenblut ist kein Wasser («Кров людська не водиця»), в-во Aufbau-Verlag, Berlin, 1960. І ця повість, як і Склярєнкова, присвячена знеславленню визвольно-повстанчої проти-більшовицької боротьби на східньому Поділлі на початку 1920-их рр.; сам переклад нам приступний не був.

6) O. Gontschar: Sturm auf die Landenge («Перекоп»), в-во Kultur und Fortschritt, Berlin, 1960; і тут це переклад Ганнелъоре Лінке з російської, хоч і відмічено, що це український твір. Тематично йдеться про зображення 1919-21 рр. в південній Україні та в Криму по думці партійної пропаганди (боротьба більшовиків з Врангелем, Махном, Петлюрою).

7) O. Gontschar: Die Bannerträger («Прапороносці»), в перекладі М. Буш, Ваймар 1953, в-во Thüringer Volksverlag. Панегірична повість про переможний похід радянських військ у 1944-45 рр. на Словаччині, Угорщині, Австрії; переклад нам не був приступний.

8) O. Gontschar: Ein Leuchtturm erlosch («Щоб світився огник») в-во Kultur und Fortschritt, Berlin, 1957, в перекладі Неллі Дрекслер з ро-

сійської, як свідчить помітка Russischer Originaltitel «Пусть горит огонек»; любовне оповідання, як один з перших проявів нашої такої вбогої після сталінської відлиги. Німецький переклад безбарвний, з нього ніяк не відчуті чару Гончарової прози. Прізвища і тут фонетично зрусифіковані: Gorkalo, Wowik, Djoma, Jemeljan, Grizko.

Коли призадуматися над цими перекладами, що за 16 років появилися в НДР, то ствердимо, що третина їх (7 позицій) — це підшукана політично-пропагандивна проза, яка з літературою має дуже мало спільного. Знаємо, що твори, які появляються в німецьких перекладах з російської літератури, — а їх безліч, і то включно з творами репресованих російських письменників початку 1930-их рр. (Л. Леонов, В. Панова, І. Бабель та ін.), — творять куди вищий відсоток, ніж така ж російська пропагандивна халтура в літературній формі. Відомо теж, що в державах східнього бльоку видавничою продукцією керують згори, себто переклади не роблені за підбором з ініціативи перекладача так, як це буває на Заході з українською літературою (в НДР подібно виникли хіба переклади «Лісової пісні», «Гайдамаків» та лірики Франка), а державні видавництва, що мають штаб перекладачів з російської мови, дістають доручення від зверхньої російської установи, яка керує видавничою політикою, надрукувати переклад того чи іншого твору.

Тільки тим можна пояснити появу порівняно такого високого числа політично-пропагандивної літератури з українською тематикою, що має за ціль перед німецьким читачем знеславлювати український національний рух і визвольні змагання. Для країни з такими широко розбудованими культурними зв'язками з слов'янським Сходом, якою є сьогодні НДР, коли східні німці мають змогу студіювати в Москві чи Києві славістику, наведені факти говорять самі за себе. Під час цьогорічного традиційного вересневого ярмарку книжки «Buchmesse» у Франкфурті, в якому беруть участь і країни з-поза залізної завіси, — ми мали змогу порозмовляти з східньонімецьким представником видавництва для перекладної літератури з східньослов'янських мов. На просторих стендах ми сподівалися побачити бодай декілька перекладів з української літератури; прийшлося однак ствердити, що там була репрезентована тільки російська література в німецьких перекладах. З представником видавництва в нас відбулася така розмова:

— Чи у вас немає якихсь українських творів у німецькому перекладі?

— Наше видавництво має декілька наголовків, але ми їх, на жаль, не маємо з собою.

— Невже ви думаєте, що західній читач цікавиться тільки російською літературою? От мене цікавить українська, а ви нічого не маєте.

— Ми не могли все привезти й виставити. От вам каталог, там знайдете й переклади з української.

— Порівняно з російською літературою, у вас дуже мало з іншо-

слов'янських. А тих декілька українських творів перекладені не з української, а з російської мови.

— На жаль, ми не маємо перекладачів для іншослов'янських літератур, крім російської. Технічних перекладачів у нас багато, і то добрих, але ви знаєте, з белетристикою не легка справа.

— Але хіба знаєте, що переклади з другої руки втрачають багато вартості, вони стилістично бліді, образи й метафори оригіналу спрощуються, а то й губляться при такій дворазовій адаптації до духу двох мов.

— Це правда, але ми зараз намагаємося надолужити занедбане. З нашого видавництва була недавно делегація в Києві й вела переговори з відповідними колами письменників і стверджено, що там, у Києві, є дуже багато цікавих літературних творів, які навіть ще не перекладені на російську мову.

— Чому ви передаєте українські імена в російській вимові? Наприклад, друкований у вас Олесь Гончар це насправді Гончар; німецька ж мова розрізняє Hans від Gans...

— Невже він не є Гончар?

— Це наслідок ваших перекладів з другої руки.

— На жаль, я не славіст, щоб вам відповісти, як то там з тим г та г.

Тоді, як у Східній Німеччині видано в першу чергу окремі твори різних письменників, збірку казок, та й по дві збірки поезій (із Шевченка та Франка) і оповідань Франка, в Західній Німеччині переважають видання, що дають ширший перегляд літературних епох чи то в ліриці, чи в прозі (на вісім позицій всього одна повість, решта ж — це антології лірики та оповідань).

1) Gelb und Blau («Жовтина і блакить»). Антологія модерної української поезії у виборі та перекладах Володимира Державина, Авгсбург 1948, 16^о, 95 стор.

Невеличкий томик містить, крім вступної статті видавця про український поетичний ренесанс 20-го сторіччя, перекладані поезії трьох десятків поетів. Крім перекладів В. Державина, в збірці вміщені два майстерні переклади Ю. Клена та один М. Асканича (з Зерова). При кожному подано півсторінкову біографічну нотатку з важливішими датами з життя та творчості даного автора. Представлені такі поети (в дужках подаємо число перекладених поезій): І. Франко (2), Л. Українка (3), М. Філянський (1), П. Тичина (2), М. Зеров (3), М. Рильський (4), П. Филипович (3), М. Драй-Хмара (2), Ю. Клен (2), М. Орест (2), С. Плужик (4), В. Свідзінський (1), М. Бажан (1), Ю. Яновський (2), Т. Осьмачка (2), Ю. Дараган (1), Ю. Липа (1), Є. Маланюк (3), О. Ольжич (4), О. Теліга (2), О. Лятуринська (2), Б. І. Антонич (3), С. Гординський (2), В. Шаян (1), Б. Кравців (2), Т. Курпіта (1), Я. Славутич (3), О. Зуевський (3), Л. Лиман (3), І. Роговська (3). Можна дискутувати щодо підбору і авторів і деяких поезій, при яких кладено вагу особливо на патріотичний зміст. Подекуди стиль перекла-

дів В. Державина тяжкуватий: довгі періодові низки речень, інколи незвичні німецькій поетичній мові складені іменники та прикметники тощо. Для порівняння наведемо поруч ліричну п'єсу В. Свідзінського із книги «Медобір» в перекладі В. Державина та в куди поетичнішому перекладі Е. Котмаєр, з якого перекладачка взяла назву своєї антології перекладів (про неї далі):

Холодна тиша. Місяцю надламаний,
 Зо мною будь і осяяти печаль мою.
 Вона, як сніг на вітах, умирилася,
 Вона, як сніг на вітах, і осиплеться.
 Три радості у мене неодіймані:
 Самотність, труд, мовчання. Туги злобної
 Немає більше. Місяцю надламаний,
 Я виноград відновлення у ніч несу.
 На мертвім полю стану помолитися,
 І будуть зорі коло мене падати.

В перекладі В. Державина:

Eiskalte Stille. Eingeknickte Mondesscheib',
 mit mir zusammen sei und heil'ge meinen Gram.
 Wie Schnee auf Ästen, hat er sich besänftiget,
 Wie Schnee auf Ästen wird er auch herniederfall'n.
 Drei Freuden habe ich, drei unbenehbare:
 Einsamkeit, Arbeit, Schweigen. Böse Schwermut ist
 Nicht mehr vorhanden. Eingeknickte Mondesscheib',
 Erneurungs-Reben trag ich in die Nacht hinaus.
 Auf rotem Felde stell' ich mich zum Beten ein,
 Und Sterne werden niedersinken neben mir.

В перекладі Е. Котмаєр:

Gefrorne Stille, Mondrund, angebrochenes,
 Sei du mir nah und segne meine Kummernis.
 Die, so wie Schnee auf Zweigen, ihren Frieden fand
 Und so wie Schnee wird von den Zweigen niederwehn.
 Drei Freuden sind noch mein, die keiner nehmen kann:
 Die Einsamkeit, das Schaffen, Schweigen. Abgelegt
 Der Schwermut Unheil. Mondrund, angebrochenes,
 Ich bring der Nacht den Weinstock der Wiedergeburt,
 Auf dem erstorbnen Feld tret ich zum Beten hin,
 Und Sternenfall wird um mich her wie Regen sein.

Трохи дивовижна в мовознавця В. Державина пропозиція передавати українські ймення та прізвища інакше від втертих вже звичок (наприклад, и як *i*, а не як *y*, г як *gh* а не як *h*); до речі, і сам автор не дотримувався їх консеквентно, зокрема в часово наступній збірці:

2) Yar Slawutycz: Spiegel und Erneuerung, вибрані поезії в перекладі В. Державина, Франкфурт 1949, в-во Золота Брама, МУР. Книжечка містить 14 поезій з 4-ох різних збірок Я. Славутича з 1944-1949 рр. та вступне слово про автора; і тут підібрано головню патріотичну лірику; мова перекладів помітно гладша, ніж у попередній збірці.

3) Hans Koch: Die ukrainische Lyrik 1840-1940, в-во Franz Steiner, Wiesbaden, 1955. У цій гарно оформленій збірці, зладженій чи не вперше з педантністю і солідністю науковця, представлені 52 поети наміченого підтитолом століття. При кожному авторі подано біографічну нотатку, а наприкінці цінні бібліографічні примітки й коментарі до кожної перекладеної поезії. Вступна стаття «Відновлена літературна мова (1798-1917)» інформує про український літературний процес у 19 в. В антологію включені (в дужках число перекладаних поезій): І. Котляревський (1), М. Шашкевич (1), Є. Гребінка (1), Т. Шевченко (25), П. Куліш (1), Л. Глібов (2), С. Руданський (2) Я. Щоголів (1), О. Ю. Федькович (1), С. Воробкевич (1), О. Кониський (4), П. Чубинський (1), І. Франко (7), П. Грабовський (3), Ф. Галіп (2), О. Левицький (1), Ф. Шелудько (1), А. Кримський (1), О. Маковей (1), Л. Українка (2), Б. Лепкий (5), В. Щурат (2), М. Вороний (1), О. Олесь (3), М. Філянський (1), В. Свідзінський (3), П. Тичина (1), М. Терещенко (1), Т. Осьмачка (1), М. Зеров (2), М. Драй-Хмара (2), П. Филипович (4), М. Рильський (9), Ю. Клен (3), В. Поліщук (2), М. Бажан (1), Є. Плужник (2), М. Йогансен (6), В. Еллан (2), В. Сосюра (1), О. Влизько (6), Л. Дмитерко (1), І. Крушельницький (1), Р. Купчинський (1), Б. І. Антонич (1), С. Гординський (3), Є. Маланюк (6), І. Дригинич — В. Лесич (1), І. Ковалів (1), М. Чирський (1), О. Стефанович (1). Мабуть, неприступність деяких українських текстів відбилася на підборі перекладаних, зокрема новіших поетів. Теж не в кожному випадку підібрано найхарактеристичніші й не найкращі речі. Подібна справа з приділом місця: інколи слабшим поетам присвячено більше місця, ніж видатним. Деколи перекладач відходить від ритмічних схем оригіналу або для рими змінює образи. Найкраще випали переклади з Т. Шевченка, якого ліриці перекладач присвятив і окрему статтю (Hans Koch: Taras Ševčenko, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1953), перетикану теж перекладами. Тоді як антологія перекладів галицького німця Г. Коха знайомить головню з давнішою нашою літературою, наступні дві збірки перекладів поезій франкенської німки Е. Котмаер дають такий перекрій головню найновішої, і то еміграційної, поезії:

4) Wasył Barka: Trojanden Roman — Василь Барка: Трояндний роман, Маннгайм, 1956, в-во Kessler; у двох коротких вступках І. Костецький та Е. Котмаер називають кілька біографічних даних про В. Барку та аналізують стилістичну пов'язаність Барчиних поезій з думами, народними піснями та модерною західноєвропейською лірикою. Збірка із 23 любовно-філософічними п'єсками подає паралельний дво-

мовний текст-оригінал і справді адекватний переклад, що витримує і найвимогливішу критику. Переклади вірні, гнучкі, німецька мова вишукана.

Те саме можна сказати і про вибір з модерної української лірики, що вийшов під наголовком: 5) *Weinstock der Wiedergeburt* в перекладі Е. Котмаєр, в-во Кесслера, Маннгайм, 1957. Як згадано, назву збірки взято з поезії В. Свідзінського. Вступне слово перекладачки подає коротко погляд на історію нової української літератури; наприкінцеві цінні примітки до поодиноких поетів подають біобібліографічні дані, коментарі до вміщених творів, пояснення українських імен. У збірці переважають поети, що жили та живуть на еміграції; є це добре доповнення до антології Г. Коха. Представлені тут: В. Свідзінський (2), М. Зеров (2), П. Тичина (2), Б. І. Антонич (1), Т. Осмачка (2), Є. Маланюк (4), М. Орест (7), О. Лятуринська (2), О. Стефанович (1), А. Гарасевич (1), І. Роговська (2), М. Калитовська (1), Л. Лиман (4), Я. Славутич (4), Б. Кравців (1), О. Веретенченко (1), Ю. Косач (3), В. Лесич (4), Б. Нижанківський (2), О. Тарнавський (2), О. Зуевський (4), І. Костецкий (3), З. Бережан (2), В. Вовк (4), Б. Бойчук (2), Ю. Тарнавський (2), Б. Рубчак (2), Ж. Васильківська (1), В. Барка (7).

Слід згадати ще, що в зв'язку з шевченківськими роковинами у мюнхенському пластовому в-ві «Молоде життя» появилася за редакцією Ю. Луцького паралельний вибір перекладів із Шевченка на англійську, французьку і німецьку мови, поруч з українським оригіналом, Т. Shevchenko: *Poems, Poésies, Gedichte*, Мюнхен, 1961.

У випадку німецьких перекладів збірки йдеться тут про раніш уже опубліковані: «Думи мої», «Минають дні, минають ночі», «Заповіт», «Мені однаково», «Подражаніє Псалму», «Минули літа молодії» (Г. Кох), «Гамалія» (Ю. Віргінія), «І небо невміте» (І. Франко), «У тієї Катерини» (А. Бош). До речі, варто при тій нагоді відмітити, що, наприклад, «Заповіт» у гарному перекладі О. Грицяя переданий вірніше, ніж у Г. Коха, і що варт було тут узяти радше Грицаїв переклад.

Переклади української прози репрезентовані на Заході трьома позиціями:

1) *Blauer November* (вибір української прози 20 ст. — наголовок за новелею М. Хвильового), в-во В. Роте, Гайдельберг 1959, в перекладі авторки цих рядків; представлені 14 письменників 22-ма новелями: М. Коцюбинський («Він іде», «Інтермеццо»), В. Стефанів («Злодій», «Вістуни», «Смерть»), М. Івченко («Порваною дорогою»), О. Слісаренко («Тварина»), М. Хвильовий («Я», «Синій листопад», «Кімната номер 2»), В. Домонтович («Комаха від'їжджає» — уривок з повісті «Доктор Серафікус»), О. Довженко («Зачарована Десна», «Генерал Федорченко» й «Дикі гуси» — уривки з кіносценарія «Поема про море»), Г. Косинка («В житях»), А. Любченко («Кров», «Образа»), Ю. Ліпа («Ганнуся»), В. Підмогильний («В епідемічному бараці»), І. Сенченко («На калиновім мості»), Ю. Яновський («Шаланда в морі»), І. Вільде («Дів-

чина з м'ячем»); вступне слово В. Роте подає погляд на літературу, культурно-історичну ситуацію на Україні та інтерпретації декотрих вміщених оповідань; біографічні нотатки перекладачки інформують про поодиноких авторів антології.

2) Iwan Bahriany: *Das Gesetz der Taiga, Deutsche Bearbeitung Dr. Margareth von Kees, Styria Verlag Köln, Graz, 256 S.* Перше видання 1961, друге — 1962. В книжці не подано, що оригінал («Тигролови») появилася українською мовою. Тільки з короткої біографічної нотатки на сорочці книжки читач довідається, що І. Багрянний український письменник. Німецьке видання «Тигролови» дещо віддаляється від оригіналу, місцями скорочено дегресії в історію козацьких родів та подекуди навіть і текст. Надано творові мисливського забарвлення вживанням фахово-ловецької спеціальної мови (Schweiss, Läufe, Losung, Decke). Мабуть, з англійського видання, що появилася в США перекладачка перейняла передачу українських прізвищ та назв предметів з побуту (Hryhory, Hrytsko, Kozhumiak, Zalivay, kutya, Khetakhurovka).

Мова перекладу пливка, вишукана, як у доброму німецькому белетристичному творі. Примітки та карта східного Сибіру спричиняються до сприйняття переживань героя як автобіографічних. Книжка знайшла ентузіастичного читача серед німецької молоді, а ліво-орієнтовані гурти німецької молоді Долішньої Саксонії пробували в дискусіях оспорювати її придатність як лектури.

3) M. Kozjubynskyj: *Fata morgana und andere Erzählungen*, в-во Manesse-Verlag, Zürich, 1962, в перекладі авторки цієї статті. У цей том, що вийшов в серії Manesse-Bibliothek der Weltliteratur увійшли: «Фата моргана», «Дорогою ціною», «Сміх», «Відьма», «Помстився», «В путях шайтана»; коротка післямова інформує про новішу українську літературу в 19 ст. та про місце М. Коцюбинського в ній.

Окремі переклади українських оповідань вміщені в томі *Liebesgeschichten slavischer Völker*, в-во G. Stalling-Verlag, Oldenburg, 1959, антологія слов'янських любовних оповідань, видана віденкою Гердою Гаґенав, — оповідання О. Ю. Федьковича «Люба — згуба» («Die tödliche Liebe»).

У другому томі тієї самої антології (уже під наголовком *Slavische Erzählungen*), Ольденбург, 1961, вміщено оповідання Ю. Дольд-Михайлика «Зелені помідори». Обидва переклади зробив Ксавер Шафґоч. Хоч подано, що це переклади з української, а не російської мови, в «Зелених помідорах» у перекладача вийшла з Гапки — Гарка, а з Петра — Піотр, отже можна догадуватися, що він або української мови не знає, або перекладав таки з російської.

У річнику для вчителів *Die Barke, Lehrer-Jahrbuch 1960, I. Teil: Die kurze Erzählung im europäischen Raum*, Österreichischer Buchklub der Jugend, включено дві українські позиції, що були вибрані із антології «Синій листопад» (О. Довженка «Дикі гуси» та Ю. Яновського

«Шаланда в морі»). Новеля Ю. Косача «Ноктюрн 6-моль» друкувалася в перекладі авторки цих рядків ще 1948 в ч. 3. журналу «Karusell» (Кассель). Деякі інші новели того ж автора друкувалися в 1950-их рр. по різних німецьких журналах, які нам не були пригрупні. Ганноверський журнал «Україна і світ» і мюнхенський «Ukraine in Gegenwart und Vergangenheit» теж друкували поодинокі переклади з української лірики. У вупертальському в-ві «Kolibri» появиться 1963 р. наш переклад оповідання Василя Кархута «Цупке життя».

Супроти 20 позицій (що вийшли в НДР) маємо за той же час всього 8 позицій у західній частині німецькомовного обширу. Хоч назверх воно менш, ніж половина, але як пригланутися до різних видавничих можливостей у НДР та НФР, то можна зрозуміти, чому нам не вдалося видати за цей час більше. Видавнича продукція лежить у Західній Німеччині виключно в приватних руках. Стан на видавничому відтинку розвивається тут від років уже в тому напрямку, що великі концерни опановують добре розрекламованою продукцією книжковий ринок, випускають високотиражні кишеньві або люксові видання лише таких авторів, які заповідаються бути «бестселерами», і спихають фінансово слабших видавців або зовсім з книгарського ринку або примушують їх переставлятися на спеціалізовану продукцію, де книгарська конкуренція невелика. Книгар замовляє звичайно 2-3 примірники якогось нового видання, і якщо їх випродасть, то сам вдруге вже не замовляє, але жде зацікавленого дотичною публікацією покупця. Інакше з продукцією відомих великих видавництв: їхні видання по всіх книгарнях завжди на складі.

Для такої маловідомої на Заході літератури, як українська, що для кожного навіть «високоосвіченого» видавця є талузкою російської (для такого Україна задовільно представлена Гоголем!) — видавати український твір це ризико. Великі німецькі видавництва (Ровольт, Гердер, Ліст, Ульштайн, Фішер, Гольдман) не друкують книжок з меншим тиражем, як 20 000, і не зацікавлені «робити рекламу для якоїсь незнаної провінційної літератури», як це нам відвіджено кількакратно на пропозицію видати щось українське. Новіша польська та російська літератури знайшли на Заході читача, бо публіцисти підготовили ґрунт і зацікавили публіку тими політичними та культурними подіями, що відбувалися по дотичних країнах. В такім загальнім «тренді» вдалося нам після довгого, впертого надокучання по різних видавництвах знайти такого ідеаліста-видавця як д-р В. Роте, що видав 1959 року нашу антологію «Синій листопад». Він міг собі дозволити заризикувати такою незнаною німецькому книжковому ринкові літературою, як українська, бо сам не живе з видавництва і свідомо бореться проти накидування масової книжкової продукції та смаку всесильними видавничими концернами.

Тоді як у Східній Німеччині видавництва підшукують чи дістають

накинений згори літературний твір для перекладу і мають штаб своїх перекладачів (правда, якраз не для української мови), на Заході у випадку української літератури все залежить від ініціативи перекладача, який підшукує твір, перекладає та роками пошукує за видавцем, який захотів би ласкаво той твір прочитати («prüfen»), чи він надається для його продукції. Знаємо, наприклад, що д-р Лізельотте Біль (Bihl), бібліотечний радник в університетській бібліотеці в Тюбінгені, пошукує видавця для свого вибору українських оповідань 19 ст. та для українських народних казок; В. Старицький з Мюнхену шукає видавця для свого вибору українських казок; Микола Луцяк вже два роки пошукує видавця для роману «Чорне озеро» В. Гжицького; врешті наша збірка «Українські дитячі оповідання» (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, І. Франко, С. Васильченко) побувала вже чи не в вісьмох німецьких видавництвах, і то безуспішно, бо оповідання, мовляв, «надто сумні», «не підходять до ментальності німецької дитини», «змальовують незрозумілий російський світ»...

З-поміж вісьмох західних перекладних позицій, що ми навели, п'ять були фінансовані, почасти або вповні, українцями; їх наклад не високий, книжки продавалися у великій мірі виключно поміж українською публікою. Отже перекладати можна тут хіба як тоббі, коли маєте матеріяльне забезпечене життя і — час. Багато важить при цьому і справа добрих зв'язків у видавничих колах. Познайомившись на франкфуртському книжковому ярмарку з видавцем чудової серії «Казки світу», що видав цієї осені переклад і російських казок, ми спробували зацікавити цього німця видати й український том казок. Відповідь звучала:

— Ми не маємо потреби в тому, бо українські казки увійшли вже в російський том.

— Але ж це не те саме.

— Для вас ні, але для нас, німців, це не грає ролі, ми різниці не відчуваємо, а наголовок «україніш» поруч «руссіш» не пішов би добре.

Відомий славіст, професор з Кельну, перевірів наш старий російський том і подавав туди якраз українські та білоруські казки, щоб том був повніший...

Отже не тільки в політичній площині, але й у культурній для такого типу німця все українське належить до «російського комплексу», і вам інколи опадають у зневірі руки вести тут роз'яснювальну роботу. Але на таке ми вже приречені.

Тим часом підростає наша молода генерація, що закінчує вже середні та високі німецькі школи, володіє обома мовами (українською та німецькою); може знайдеться поміж ними декілька ентузіастів літератури, що матимуть охоту та завзяття до такої нам та нашому німецькому довкіллю кінцевої праці в ділянці культурних зв'язків, як переклади з української літератури.

БОГДАН ВОЙЧУК: МИСТЕЦТВО, ЩО ІНФОРМУЄ

(Думки з приводу виставки Ю. Соловія)

Не враховуючи групових виступів, Юрій Соловій має вже ряд одноособових виставок — Arts Center Gallery (14-26 листопада 1959), A. Arts Gallery (9-21 вересня 1960), Ahda Arts Gallery (16-28 червня 1962), яку будемо обговорювати, та галерія «Ми і світ» у Канаді (25 вересня — 12 жовтня 1962). Це дає вже певну творчу перспективу і дозволяє робити деякі висновки.

Якщо твердження, що принцип, який лежить в основі всякого мистецтва, є чисто релігійної природи, — викликало логічні сумніви, то при розгляді творчості Ю. Соловія, воно набирає ваги і значення, чи радше такий рід творчості дає йому вагу і значення. Ми до проблеми релігійності ще повернемося, а тепер, щоб ці рядки не були надто логічно упорядковані й не робили небажаного враження науковості, ми перескочимо до заголовка, тобто до джансонівської норми, що малярство може тільки ілюструвати, а не інформувати. Звичайно, ми з таким твердженням незгодні, могли б наводити як приклад творчість Грюневальда, Ель Греко, Гоя чи з недавнього минулого творчість німецьких експресіоністів, з українського сучасного творчість психологічного періоду Я. Гніздовського або вже акцентуючим прикладом являється майже вся творчість Ю. Соловія. Це з дещо іншої, своєї власної перспективи висловив у листовній виміні думок М. Кузьмович:

«Юрій Соловій, як відомо, належить до тих малярів, що своїми картинами передають не свої оптичні сприймання, а тільки свої психічні відчуття. Тому в сприйманні творчості Соловія зміст картин, їхня тематика, відіграє чи не більшу роллю, ніж суто технічні, малярські проблеми. У картинах Соловія глядач відчуває вже навіть не тільки окремі настрої чи переживання, а цілий світогляд мистця, як людини.

«Довкілля, як його сприймає мистець, сповнене терпіння та безкомпромісової боротьби, в якій людина людині — вовк. Панівною є безоглядна сила міцнішого, що в своїй суворості та брутальності розчавлює все, що кволе та м'яке (символічною тут є непропорційно велика нога в картині „Маршуча людина“).

Юрій Соловій: «Людина, що скаче в воду», 1.

Юрій Соловій:
угорі — «Голова в терновому
вінку»;
праворуч — «Двоє з шости
мільйонів» (1933 рік);
унизу — «Упавший янгол».

«Дві картини „Упавші янголи” викликають у глядача дещо іншу інтерпретацію від тої, що їм надає мистець. Ці дві картини глядач сприймає радше, як скинення ідолів, що їх людство саме собі створило, але ужитковість яких скінчилася . . . Глядач не відчуває елементу деструктивної кари за непослух, а радше елемент бунту».

З першим твердженням п. Кузьмовича не доводиться дискутувати, хіба тільки уточнимо факт, що в процесі росту мистець все більше і більше акцентує чисто малярські проблеми і, на нашу думку, досягає гармонії між філософським задумом і мистецьким виконанням.

Також інтерпретація «Упавших янголів» має зовсім логічне обґрунтування. Це один з багатьох можливих підходів до аналізу цих картин. До інших можливостей інтерпретації повернемося пізніше.

Тяжче вже погодитися з думкою, що світ Юрія Соловія — це світ безкомпромісової боротьби, де людина людині — вовк. Тяжко тому, що мистець якраз з великим співчуттям ставиться до людини, він по стороні людини і за людину воює з Творцем. Думку таку могла, додумуємось, викликати сила, якою образи Соловія діють на емоції та інтелект глядача, або смілива, часом «брутальна» кольористика (це в давніших образах) чи дефініції (функція яких є більше композиційного порядку, і біологічна логіка в критичній, будьмо поблагливі й назв'їм це, аналізі була не до речі).

Варто відмітити цікаве явище: шкiци маляра до олійних картин або навіть версії тих самих картин, виконані тушшю (у Соловія лінія тушем має багато ліризму і граційности), олівцем чи акварелею, — не діють так різоче і недвозначно вже говорять про настанову мистця до людини.

Але ми тут прийшли до основної проблеми творення і сприймання. Добрий мистець не може давати глядачеві «завершений» твір, до якого не можна нічого додати і відняти, бо такий твір ніколи не входив би як частина життя сприймаючої людини, — це був би для неї тільки цікавий курйоз, що все стоятиме збоку її світу. Зрештою такого «завершеного» мистецького твору немає. Кожний добрий твір відкриває глядачеві можливості дотворення, і кожний дотворює його залежно від емоційних та інтелектуальних асоціацій між твором і світом сприймаючого. Тож в остаточному рахунку важливим є те, що сприймає глядач. І наша дискусія тут — це радше поширювання меж інтерпретацій, а не абсолютне твердження.

Ми обіцяли повернутися до проблеми релігійности, чи власне до бунту мистця з Творцем за людину. Творчість Соловія своїм духовим змістом — це скарга або навіть оскарження Творця за недосконалість його твору, за трагедії, за біль, за вимогу безнастанної жертви від істоти, що зветься людиною. Юрій Соловій вірить, що все, що діється навкруги, — діється за свідомою волею Творця (всі жорстокості, кри-

вди, розпинання і т. д.), і проти цієї волі бунтує мистець. Це світ детермінізму, який нам особисто чужий, бо людина, хоч обмежена часом народженням і смертю, хоч обмежена фізично й інтелектуально (тут і ядро її трагедії), — все ж має волю діяння, що в її спроможностях, має волю вирішувати свою земну долю, — і за всі розпинання, ми обвинувачуємо людину (якщо обвинувачення взагалі потрібне). Але це тільки вказує на дуже відрадний факт: що люди — відмінні й відмінно мусять сприймати явища буття. Отож спробуємо розглянути творчість Ю. Соловія в світлі його ж таки філософії: все діється за свідомою волею Творця, і людина, що чинить зло людині, є тільки інструментом цієї волі. А символом всього людського (любови, добра, розуміння, співчуття, помочі) є Христос, якого також розп'яли. І творчий бунт мистця є за Христа і за людину. Тому до теми Христа Ю. Соловій весь час вертається у своїй творчості (всі «Розп'яття», «Триплих», «Пієта», «Голова в терновому вінку» та ін.), що є криком проти жорстокости і несправедливости. Другим наглядним виявом бунту, часто підкреслюваним у творчості мистця, є народження, в якому людина, без уваги на все, вирішує бути, існувати, як виклик. Це, з другого боку, також є джерелом, що робить всі наші творчі зусилля часом доцільними.

На останній виставці в обсяг обговорюваної вище філософської схеми входить «Голова в терновому вінку» і великий образ «Розп'яття», виконаний спонтанно і сміливо, вже без колишніх графічних елементів, — це, на нашу думку, найкраща картина на виставці. В цьому ж дусі виконані також дві версії «Упавших янголів», — картини з космічною глибинністю, що в світлі філософії Соловія, мабуть, символізують той первісний бунт проти Творця і наслідки його. Також, як виявилось пізніше в розмовах, ця подія упавших янголів, вийнята з катехизмової схеми, має глибоку людську символіку: вічного людського духового злітання вгору і неодмінного спадання на землю.

Дуже сильний своїм змістом і добре малярськи виконаний образ «Каменування св. Стефана», де говориться про ту жертву людини, якої від неї вимагає Бог. Це ж саме (тільки в відмінний спосіб) говорить залучений рисунок «Двоє з шести мільйонів», присвячений голодові на Україні. До речі, у Соловія готується цілий цикл на тему 1933 року.

Без уваги на відмінності інтерпретацій творчости Ю. Соловія, незаперечним є факт, що вся вона пройнята трагізмом. Мистцеві трагізм людини є болючим, він завжди до нього вертається, зображує його й виносить як нелюдський балаєнс для Творця. Варто також при цьому згадати, що декілька років тому картини Ю. Соловія мали ще багато етнографічних елементів, і чим далі мистець іде, тим наглядніше з ними пориває, його картини втрачають обмеження просторове і підносяться до сфер більш загальних і більш абстрактних.

Виривалися з єдності на виставці дві картини: «Автопортрет», зображений у стилі персонажу з театрального дійства; тут основну вагу мали мотиви психологічні, і такий образ малюється тільки раз у житті (цим ми і пояснюємо його відмінність); і друга картина — «Людина скаче в воду» ч. 2, — помітна своїм ліризмом. Тут проблема вже дещо складніша і глибша. У Соловія, крім інтелектуалізації й емоційності, є ще ліричність, яка часто вимагає уваги. Ми вже згадували про рисунки, які мають багато лірики, опісля згадаймо картину «Родження» з квіткою, відтак акварелі, — а тепер від останнього образу («Людина скаче в воду» ч. 2) перескочимо до його зовсім ранніх картин — і круг буде закінчений. Після довгих і впертих шукань ранні ліричні елементи знаходять свою потребу і свою вартість.

Стилістично ми вважаємо останню виставку основною і переломовою. В ній уже не помітно давніх графічних складників, зникає вже гостра лінія, мазок стає вільніший, спонтанніший, проблеми чисто малярські дістають рівноправне (навіть вище) трактування з проблемами змістовими, — і результат незвичайно добрий і обіцяючий. Ця виставка є ніби ключем у Соловієве малярське майбутнє. Але справи чисто малярського порядку не по наших силах обговорювати, це ми лишимо для майбутніх знавців цього діла, а самі обмежимося духово-філософськими аспектами творчості мистця.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: УКРАЇНА В ЕВОЛЮЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ *)

За сталінської ери в радянській економіці панувала т. зв. міністеріальна система управління. Поодинокі галузі народного господарства перебували під керівництвом фахових міністерств, зосереджених у Москві. Кількість економічних міністерств постійно збільшувалася й накінець дійшла до кількох десятків. Важливіші з-поміж них були «всесоюзними», а менше важливі «союзно-республіканськими»; в 1953 році 69% промислової продукції СРСР припадало на «всесоюзний» сектор. Поруч двох згаданих категорій, існували й «республіканські» міністерства, що формально не підлягали зверхнім органам у Москві. Але роля «республіканських» міністерств у загальному економічному процесі була зовсім незначна.

Міністеріальна система виявилася незадовільною у двох відношеннях. Поперше, центральні міністерства, байдуже — «всесоюзні» чи «союзно-республіканські», не мали змоги ефективно керувати підприємствами, порозкидуваними на велетенських просторах. Подруге, вертикальна організація господарського життя за фаховими галузями сприяла ростові «відомчого сепаратизму» та не забезпечувала належної координації між підприємствами на місцях. Все це робило радянську економіку надмірно бюрократичною, штивною й неповороткою та призводило до колосального марнотравства людських і матеріальних ресурсів. Сталінська гіперцентралізація відповідала відсталому економічно-технічному рівневі СРСР початку 1930-их рр., коли перед владою стояла проблема прискореної індустріалізації у країні, яка тоді ще була переважно хліборобською. Власне досягнення радянської системи в області тяжкої індустрії, а також поширення російської імперської сфери на нові країни після другої світової війни примусили відмовитися від примітивних сталінських метод.

Зміни й корективи почалися негайно після смерті Сталіна в 1953 році, а в 1957 дійшло до радикальної перебудови адміністративно-господарської структури СРСР. Основною прикметою нової системи, що її можна назвати «регіоналістичною», є змагання до можливо все-

*) Текст доповіді, зачитаної 6 жовтня 1962 в Нью-Йорку, на засіданні Комісії для дослідів над пореволюційною Україною й Радянським Союзом УВАН у США. Доповідь являє собою продовження й розвиток думок, висловлених автором у його статті «Новий Переяслав» (див. «Сучасність», ч. 9, 1962).

сторонньої, гармонійної економічної співпраці в обширі певної території. Цими новоствореними основними територіяльними одиницями є т. зв. «економічні адміністративні райони», що їх очолюють «ради народного господарства» (раднаргоспи). В Українській РСР організовано одинадцять раднаргоспів. У відання раднаргоспів передано промислові й будівельні підприємства та установи, що давніше підлягали всесоюзним та союзно-республіканським міністерствам.

Постання раднаргоспів треба вважати за наріжний камінь нової адміністративно-господарської структури Радянського Союзу. Однак поруч цього бачимо ще й інші важливі зміни, що їх доводиться відзначити на цьому місці:

1. В ділянці сільського господарства, яка безпосередньо не зачеплена реорганізацією управління промисловістю, першорядне значення має ліквідація в 1958 році машино-тракторних станцій (МТС), які від часу колективізації служили як головні опірні пункти комуністичної влади на селах. Трактори, комбайни тощо, що давніше були прикріплені до МТС, держава відпродала колгоспам.

2. Промислові підприємства льокального значення, що при попередній системі перебували під контролем республіканських міністерств, передано органам загальної радянської (районової й обласної) адміністрації.

3. Станньою знаменною подією в царині реорганізації радянського господарського устрою було створення в 1961 році т. зв. «великих економічних районів», що мають за завдання координувати працю раднаргоспів на ширшій територіяльній основі. Наприклад, на Україні покликано до життя три великі економічні райони: Донецько-Дніпровський, Південно-Західний та Південний. *)

У радянських публікаціях ці хрущовські реформи часто реклямують як «розширення прав союзних республік». При колишній міністеріяльній системі, підприємства всесоюзних відомств підлягали прямо Москві. Зате тепер раднаргоспи підпорядковані відповідним республіканським урядам. Розпорядження від всесоюзної централі поступають до раднаргоспів через республіканські органи. У зв'язку з цим наступило поширення бюджетних прав союзних республік: коли в 1953 році близько 4/5 загальнодержавного бюджету СРСР належало до всесоюзного сектора, у 1958 — більше половини бюджетних видатків СРСР було включено в бюджети поодиноких союзних республік. Однак при цьому не вільно забувати, що господарське плануван-

*) Для історика суспільної думки небезінтересною є подробиця, що згадані три великі економічні райони, що їх тепер зформовано на території Української РСР, приблизно покриваються з трьома автономними областями-«стейтами», що їх зформування в 1884 р. пропонував М. Драгоманов у своєму конституційному проєкті перебудови Російської імперії на федералістичних основах: Лівобережжя, Правобережжя, Степова Україна.

ня в Радянському Союзі залишається суворо централізованим; позиції, що з'являються в республіканських бюджетах, не віддзеркалюють рішень незалежної економічної політики республіканських урядів. Тому концесія залишається по суті зовсім формальною. (Більше практичне значення має обставина, що деякі податки тепер зарезервовано для задоволення потреб республік; здається, що республіканські уряди дійсно можуть, в межах визначених загальнодержавною економічною політикою, вільно диспонувати цими доходами. (До категорії «паперових концесій» віднесемо такі жести, як утворення Економічної Комісії при Раді Національностей Верховної Ради СРСР, де буцім то мали б приходити до голосу господарські інтереси й потреби союзних республік) та включення прем'єрів усіх республіканських урядів у склад ради міністрів СРСР. Також ми не знаємо, як на прерогативах союзних республік відіб'ється недавнє створення великих економічних районів. Можна передбачати, що всеоюзні установи в Москві матимуть нахил підтримувати прямі зв'язки з управліннями великих економічних районів, понад головами республіканських урядів, так що господарські повноваження останніх будуть знову скорочені, якщо не формально, то фактично. Взагалі весь історичний досвід СРСР учить, що номінальні «права», що їх посідають союзні республіки, треба оцінювати з великою дозою скептицизму. Аж надто часто ці «права» мають суто декоративне призначення; коли ж вони входять у найменший конфлікт з імперськими інтересами, їх або ліквідують одним розчерком пера, або потиху зводять нанівець відповідною адміністративною практикою.

Проте з цього не слідує, що хрущовські реформи не мають для України, як і для інших неросійських націй СРСР, ніякого реального значення. Тільки центр ваги лежить тут, на нашу думку, не в області формальних, конституційних прерогатив союзних республік, а в чомусь іншому. Децентралізація господарського управління є симптомом важливих соціологічних процесів в СРСР, що впливатимуть на становище України. Коли б хрущовські реформи були тільки політичними концесіями для неросійських народів, ми не могли б уважати їх за тривалі. Але ці зміни були накинені режимові об'єктивними економічними konieczностями. Через це Хрущову, або його наслідникам, не буде легко від них відмовитися. Тому є підстави припускати, що новий господарсько-адміністративний устрій залишиться чинним на довший час. Також треба буде років, щоб його наслідки виявилися у всій повноті.

В чому суть тих процесів, що їх симптомом є децентралізація радянського господарського управління? Поперше, децентралізація не має нічого спільного з «демократизацією», якщо під останнім розуміти самодіяльність громадянства та його безпосередній вплив на державну політику. Не тільки за комуністичною партією збережено монополію політичної влади, але й самі господарські органи мають на-

далі, як і в попередній сталінській системі, суто бюрократичний характер. Раднаргоспи та управління великих економічних районів є бюрократичними установами, що їх персональний склад призначається згори, і вони підзвітні тільки перед вищими державними органами, а ніяк не перед населенням. Подруге, в лоні радянської бюрократичної верстви наступило внутрішнє пересунення в напрямі збільшення питомої ваги периферійних, провінційних елементів. Щоправда, як уже зазначено вище, економічне плянування залишається в СРСР централізованим. Але зате периферійні групи радянської бюрократії звільнилися в великій мірі від дріб'язкового, повсякденного нагляду і втручання центральних установ, що існувало за сталінських часів. Отже маємо право говорити про децентралізацію в адміністративно-оперативній площині.

Західні дослідники багато займалися останнім часом проблемою т. зв. «мультицентризму». Комуністичний бльок уже не є сьогодні таким монолітним, як колись. Комуністичні уряди Китаю, Югославії, а навіть маленької Албанії не є виконавцями волі Кремлю, а ведуть свою власну політику, яка подекуди покривається з політикою Радянського Союзу, але подекуди теж від неї різко відбігає. Навіть т. зв. сателітні держави Середньо-Східньої Європи, що надалі перебувають під гегемонією Росії, користуються тепер більшою свободою рухів, ніж за ери Сталіна. Провідне становище Москви в комуністичному бльоці безперечне, але поруч неї існують інші центри сили, що їм Москва не може просто накідати свою волю, а радше мусить координувати з ними свої рішення, шляхом більш-менш добровільного зговорення.

Західні дослідники проблеми «мультицентризму» не звернули, здається, досі уваги на те, що аналогічні тенденції приходять до голосу і в самому Радянському Союзі. Маю на думці перебудову економічного устрою СРСР на регіоналістичних основах. У скромніших межах це чейже теж своєрідний «мультицентризм».

Суть цієї еволюції комуністичного бльоку спробую з'ясувати при допомозі однієї історичної аналогії, що не одному читачеві може здаватиметься надто сміливою. Історики середньовіччя говорять про те, що на переломі першого і другого тисячоліття по Христі позначився розпад усіх великопростірних імперій того часу: Франконської монархії Каролінгів; Візантійської імперії, після того як вона переступила свій апогей часів Македонської династії; халіфату Аббасидів; Руської держави Рюриковичів. Цей процес відомий в історії під назвою «февдалізації». Це відбувалося звичайно в той спосіб, що військові та політичні вельможі «вросли в землю» й таким чином з агентів-урядовців центральної влади перетворювалися на речників місцевих суспільних інтересів. Гідне уваги, що февдальне роздрібнення не було ознакою занепаду, а, навпаки, свідчило про перехід до більш інтенсивних форм громадського й господарського життя, яке, власне

в наслідок цього поступу, переставало піддаватися централізованому керівництву екстенсивних, завоювницьких імперій.

Історичні аналогії можуть мати тільки відносне значення, але вони допомагають орієнтуватися у проблемах сучасного світу. Подібності між середньовічним феодалізмом та комуністичним «мультицентризмом» наших днів бачу у двох точках: в обох випадках ідеться про «децентралізацію без демократизації», про збільшення суспільної сили периферійних можновладців у відношенні до центральної влади, без збільшення вольностей усього населення. Подруте, в обох випадках процес обумовлений ростом продуктивності господарства та складності його організаційної структури.

Недаремно можна було останніми роками раз-у-раз читати у радянській пресі грізні перестороги проти небезпеки «місництва». Під місництвом розуміють те явище, коли низові господарські органи (наприклад, раднаргоспи) дають перевагу місцевим інтересам над інтересами загальнодержавними. Як довго монополія політичної влади в СРСР збережена за комуністичною верхівкою у Кремлі, центральна влада буде спроможна ліквідувати перерости місництва, що безпосередньо загрозові для режиму. Проте можна сумніватися, чи пощастить владі викоринити місництво як таке. Бо ця тенденція природно випливає з нового регіоналістичного економічного устрою, подібно як тенденція до «відомственного сепаратизму» була природним наслідком колишньої гіперцентралізованої, вертикальної сталінської системи господарського управління.

Місницькі нахили самі з себе не мусять мати характеру політичної опозиції. У своїй первісній формі вони є тільки змаганням бюрократичних труп, об'єднаних на територіальній основі, до можливо безконтрольного господарювання у своїх «удільних князівствах». Ці тенденції можуть проявлятися й на етнічно російських землях, наприклад, у Сибірі, на Далекому Сході тощо. Проте дуже правдоподібно, що в союзних республіках СРСР місництво буде набирати політичного забарвлення, буде зливатися з відосередніми змаганнями неросійських націй.

З'ясуймо це на прикладі однієї історичної аналогії. Русифікований український дворянин XIX століття, що ставав чиновником або офіцером, міг зберігати захаявну любов до рідного краю, «милої Малоросії». Але ці приватні почування не мали якогось помітного впливу на його публічну діяльність, яка визначалася його суспільною функцією царського служачки. Зате коли той самий чиновник ішов у відставку, осідав на рідному хуторі та ставав діячем місцевого повітового або губерніяльного земства, з нього по певному часі виходив більш чи менш активний «українофіл».

Ми були б дуже наївними, коли б у сучасній українській радянській бюрократії хотіли бачити затаєних «мазепинців» або хоч би на-

віть комуністичних «націонал-ужильників» у стилі 1920-их рр. Ці люди — вихованці сталінської школи, що в ній вони зазнали довгого й ґрунтовного дресування й приглушення морального інстинкту та здібности до незалежного політичного думання. Ми не помилимося, якщо цих людей уважатимемо передусім за безоглядних кар'єристів, а в кращому випадку за добрих адміністраторів та господарників, що позбавлені ширших ідейних обріїв. Правляча верства в УРСР, хоч сьогодні складається переважно з людей українського походження, з національного погляду досить індиферентна: її члени залюбки користуються російською мовою, на кожному кроці демонструють свій «всесоюзний» патріотизм і не виявляють тієї енергії в обороні національної індивідуальности своєї країни, що її при різних нагодах засвідчили комуністичні правителі «сателітних» держав. Проте скупчення крайових економічних інтересів в одну організовану спільноту сприятиме поглибленню «територіального патріотизму» серед верстви, що управляє Українською РСР.

Активними носіями української національної свідомости на радянщині, як відомо, є переважно працівники культури: письменники, науковці, учителі, театральні діячі і т. д. Але ці діячі культури не мають доступу до диспозиційних центрів політичної влади та адміністративного впливу. Не зважаючи на пропагандивні фрази про «підключання національними культурами», режим тільки з поліційною чуйністю стежить за українським культурним процесом, але на ділі не тільки йому не сприяє, а й раз-у-раз ставить йому всякі перешкоди. Власне ця відсепарованість культурного процесу від апарату влади є причиною того, чому українство, як національна стихія, часто робить враження кволости на чужоземних відвідувачів, що останніми часами побували в Українській РСР. Ці оцінки чужинних обсерваторів дуже поверхові, бо вони не враховують динамічного аспекту суспільних явищ. Невмируща сила українства засвідчена тим, що воно живе й далі діє, всупереч страшенно несприятливим обставинам. Але нема сумніву, що українська нація не займає ані в СРСР, ані у світі тієї позиції, що відповідала б кількості її населення, багатству її землі та її великим традиціям.

Політично-суспільні перетворення, що відбуваються в СРСР, можуть тут з часом призвести до змін. «Вростання в землю» господарсько-адміністративного апарату в УРСР наблизить його до українських інтелектуальних кіл. В цій ролі захисника вітчизняних культурних вартостей могли б місницькі тенденції української радянської бюрократії знайти свою, вживаючи марксистської термінології, «ідеологічну надбудову». Знов же український культурний процес набрав би куди більшого розмаху, коли б він почував над собою дійову опіку впливових партійних і господарських середовищ.

Керівники російсько-советської імперії, очевидно, відчувають цю потенціяльну небезпеку й намагаються завчасу вжити проти неї за-

побіжних заходів. Нова програма Комуністичної Партії СРСР, прийнята в 1961 році, включає розділ про національне питання. Там говориться, що історичний розвиток у Радянському Союзі веде, мовляв, до «затирання національних окремішностей» та що для всіх радянських народів російська мова ніби стала «другою рідною мовою». В дальшій перспективі виразно ставиться мету — «злиття націй». Звичайно, не йдеться тут, наприклад, про злиття російської нації з китайською, але про злиття неросійських націй СРСР з російською, себто, іншими словами, про їхню русифікацію.

В певному сенсі ця програма не являє собою нічого нового. Сталін добрих двадцять п'ять років послідовно проводив у відношенні до України та інших неросійських республік політику «затирання національних окремішностей». Але питання в тому, чому це власне тепер вписано до офіційної партійної програми. Чи це не суперечить гаслові «розширення суверенітету союзних республік», що його радянська пропаганда так часто вживала в останні роки?

Так, ми тут дійсно маємо справу з суперечністю. Але вона не випадкова. Вона віддзеркалює типову більшовицьку «діалектику», себто політику граня на двох фортепіянах. Перехід від сталінського до хрущовського режиму приніс полегші для України та інших неросійських націй СРСР. Рівночасно економічні конечності примусили режим децентралізувати господарське управління. Все це створює кон'юнктуру, дякуючи якій у Радянському Союзі можуть прийти до голосу відосередні тенденції. І власне тому, як греблю проти цих потенціяльних небезпек, збудовано нову програму партії. Програма урочисто пригадує партійцям та всім підрадянським народам, що цілі режиму в області національної політики не змінилися. Всі члени партії зобов'язані дотримуватися цієї програми, себто неросійські комуністи в СРСР зобов'язані працювати для русифікації своїх власних націй.

Такий стан сьогодні. А які перспективи майбутнього? Робити історично-політичні прогнози — річ дуже ховзька. Проте заризикую деякими передбаченнями. Як вихідну точку приймаю гіпотезу (хоч вона, очевидно, сумнівна), що не прийде до третьої світової війни та що світ на довгий час залишиться при сучасному двоподілі та хиткій рівновазі між бльоками комунізму та західньої демократії.

На наш погляд, тасла «затирання національних окремішностей» не слід розуміти як заповіджений поворот до сталінських метод масового фізичного терору. Це, мабуть, Україні на ближчі роки не грозить. Режим радше пробуватиме наблизитися до своєї цілі засобами духового натиску, при чому машина терору залишиться в резерві. Але головний наголос будуть класти на виховання, індоктринацію, пропаганду. На протилежність до сталінських часів, режим прямуватиме не до того, щоб Україну очистити з українського етносу, але щоб

останньому зацепити спільну з росіянами державно-політичну свідомість.

Можна передбачити, що політика Кремля супроти України буде мати деякий обмежений успіх. Перехід до урбаністично-індустріального способу життя призводить серед усіх народів, також у західному світі, до нівеляції побуту, до затирання поодиноких рис етнічної окремішності. Але, не зважаючи на це, нації залишаються собою. Французи залишаються французами, німці — німцями і т. д. Нема ніякої ознаки, щоб навіть малі народи, скажім — норвежці або португальці, збиралися на смерть. Навпаки, ми бачимо могутній рух до відродження серед народів Азії, а навіть до усамостійнення примітивних народів Африки. Чи Радянський Союз буде спроможний протиставитися цій універсальній тенденції сучасного світу? Також правдою є, що на Україні, подібно як серед інших неросійських частин Радянського Союзу, шириться знання російської мови. Але ще Володимир Антонович, у часи найбільшого русифікаційного натиску доби Олександра III, казав, що українці не перестали б бути відрубною від росіян нацією навіть тоді, коли б поспіль прийняли російську мову. Пригадаймо Ірландію, що не стала англійською, хоч загубила свою предківську мову. Цим я не роблю прогнози, що українській мові грозить доля гельської. Тільки я хотів підкреслити, що факт двомовності українських міст не повинен нас надмірно турбувати, хоч, на довшу мету, цього стану не можна вважати за нормальний.

Усе вказує на те, що боротьба за майбутність української нації, заки вона вирине знову у відкритих політичних формах, буде точитися головне у духовій площині. Режим прямує до того, щоб українську культуру звести до рівня провінційної відміни російської культури та перевиховати українське громадянське в дусі офіційної ідеології. Але український духовий спротив виростає з глибоких емоціональних і інтелектуальних коренів. Цей духовий спротив, з одного боку, зручно використовує ті можливості легальної праці, що їх дає радянська система у своєму сучасному «ліберальному» виданні, а, з другого боку, має теж вироблену методу нелегальних дій; маю на увазі не підпільні, змовницькі організації, але розгалужену сітку особистих контактів, що служить для поширювання інформацій та вироблювання певної загальної opinio. Багато ознак свідчить про те, з якою наполегливістю українська інтелектуальна еліта працює над тим, щоб рідний культурний процес, всупереч усім труднощам, підняти понад рівень «провансальства» та наблизити до духової суверенності. В цьому напрямі здобуто за останні роки ряд конкретних досягнень, хоч теж ще страшенно багато залишається до зроблення.*)

*) Як приклад наявного серйозного занедбання в українському підрадянському культурному процесі згадаймо про справу перекладів з світових літератур. Дещо в цьому напрямі, очевидно, робиться. Мені доводилося мати в руках високоцінні з мистецького погляду, нові переклади з Арі-

Велика й відповідальна функція спадає тут на українську діаспору в західному світі, яка своєю діяльністю безперечно стимулює духовий спротив підсоветських земляків.

Звертає увагу, що хоч підрадянське українство може почванитися цілим рядом здобутків в адміністративно-господарській та культурній ділянках, що їх воно досягло за дев'ять років, що проминули від смерти Сталіна, воно за той час не виступало з одвертими політичними постулатами; на це останнє були тільки де-не-де натаки, в менш чи більш завуальованій формі. Це можна, мабуть, пояснити не тільки тим, що радянська дійсність не дає трибун для відкритих політичних виступів, але також і тим, що українські патріотичні кола, навчені гіркою сталінською школою, стараються бути обережними й не хочуть передчасно провокувати Москву. За перші роки зусил-

стофана, Данте, Гете, Словацького... Але такі речі появляються на Радянській Україні тільки спорадично та малими накладками, вони напевно не мають масового розповсюдження. Не видно, щоб на Україні провадилася систематична видавнича політика в області перекладної літератури, аналогічна до тієї, що як-не-як провадиться в області публікації української класики. Інтелігентний загаль, що не володіє західними мовами та не має доступу до закордонної книги, ознайомлюється з світовими літературами, давніми та сучасними, переважно тільки крізь призму російських перекладів. Існує пекуча потреба в тому, щоб на Україні постало спеціальне видавництво, що випускало б світову класику у зразкових перекладах і масовим тиражем. У Росії це важливе культурницьке завдання почесно виконувало в 1930-их рр., включно з найчорнішими днями ехзовіцини, лєнінградське видавництво «Академія». Можна б вказати на ряд інших подібних прогалин в українському культурному процесі. Правда, хтось міг би сказати, що ці недовстачі спричинені свідомими настановами режиму, так що тут українці нічого не можуть змінити. Нема сумніву, що загальна політика режиму спрямована на те, щоб знищити рівень українського культурного життя та по змозі звузити його річище, як вступ для майбутнього «злиття націй». Але цим не можна пояснювати, чи пак виправдувати, всіх українських недотягнень. Бо досвід показує, що режим, зокрема у своїй сучасній «ліберальній» фазі, інколи йде на уступки, коли зустрічається з сильними вимогами з боку громадськості. Можливо, що ми, які ці речі спостєраємо з далекого закордоння, помиляємося, але часами постає в нас враження, що такі чи інші прогалини в українському підрадянському культурному процесі спричинені не тим, що в даних конкретних справах існує пряме «вето» Кремлю, але тому, що за дані справи нема кому на Україні постояти... Ми не сміємо забувати, що елементи провінційности, епігонства, вульгарної «просвітництва» існували в дореволюційній українській духовості й вони теж помітні на еміграції. І треба собі здавати справу, що власне цей рідний примітивізм є головним українським союзником Москви, навіть коли він, як це часто бачимо на еміграції, виступає в гуррапатріотичних шатах. Бо в зударі з таким підступним противником, як російська комуністична система, може виграти тільки таке українство, що озброєне «змійною мудрістю» та вигостреним інтелектом. Власне такої інтелектуальної рафінованості (в англійській мові на це існує вислів «софістикація») часто бракувало в українських визвольних руках.

ля були спрямовані передусім на те, щоб загоїти рани, що їх на тілі нації залишив сталінський період. З часом зачали на порядок дня виходити інші, нові завдання. Можна передбачити, що якщо той процес відбудови й розбудови продовжуватиметься ще декілька років, він неодмінно вступить у фазу, коли він оформиться в політичні домагання. Ці постулати, за всією правдоподібністю, йтимуть по лінії «націонал-комунізму»; не тому, очевидно, що комуністичні ідеї по своїй суті близькі й дорогі українському народові, але тому, що політика мусить виходити від певних конкретних даних. В умовах комуністичного бльоку реальним вихідним пунктом для української політики є існування «Української Радянської Соціалістичної Республіки», яка в теорії є організмом з правами суверенної держави та в практиці втішається кучою адміністративною й культурною автономією. Українські патріоти не будуть, мабуть, схильні ставити, на перший час, під сумнів основ радянського устрою, але радше битимуть на те, щоб для української республіки здобути статус аналогічний до того, що його посідають т. зв. сателітні держави.

Передбачаю, що настане день, коли також Москва побачить, що вона неспроможна продовжувати супроти України теперішню суперечну, «діалектичну» політику, де, з одного боку, говорять про «поширення суверенних прав союзних республік», а з другого — про «злиття націй». Прийде момент, що Москва буде примушена зробити вибір: або допустити до того, щоб фіктивна українська радянська державність виповнялася реальним змістом, або знову повертатися до «випробуваних» сталінських методів масового фізичного терору. Бо, на довшу мету, ніяких засобів «духового впливу», пропаганди і т. д. не вистачить, щоб Україну запрягти до російської імперської колісниці.

Моя прогноза, що цей критичний момент в українсько-російських відносинах прийде приблизно за п'ять-десять років. Дуже можливо, що ця майбутня криза, що вирішить долю України на довгий час, може на десятиліття, матиме за свій непосредний привід внутрішній конфлікт у Кремлі, коли на порядку дня стане питання наслідства всеросійського престолу після Хрущова.

Врешті, деякі заключні прогнози. Положення України є й залишиться у найтіснішій взаємозалежності з розвитком СРСР та цілого комуністичного бльоку. Думаю, що навіть у випадку «сателітів» не існує ніякої реальної шанси для їхнього «периферійного» визволення, дарма що поляки й угорці були схильні плекати такі ілюзії. Статус України міг би радикально покращити тільки тоді, коли б у цілому комуністичному світі перемогли тенденції до мультицентризму та лібералізації системи. І навпаки: без емансипації України ні «сателіти» не здолають визволитися з-під контролю Москви, ні в самому СРСР не буде переборена тоталістсько-терористична диктатура. Україна сусідує з Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною, Румунією та,

через Чорне море, з Болгарією. Отже советський контроль над цими країнами здійснюється з України. Рівночасно ситуація України має вирішальне значення для всіх інших неросійських націй СРСР. Коли б Москві пощастило здійснити свої русифікаційні плани щодо України, то це пересуджувало б і майбутність менших союзних республік. Знов же коли б ці плани зазнали остаточної поразки на Україні, реакція проти нівеляційної політики Москви дала б скоро себе відчутти на всіх неросійських теренах СРСР. Від цього залежатиме й свобода самого російського народу. Бо те, що укріплює режим тоталістської диктатури в Росії, це передусім шовіністична та імперіалістична політика у відношенні до інших націй. Поки Росія не відмовиться від цієї ганебної політики, успадкованої від царизму, вона ніколи не скине з себе ярма деспотії й не наблизиться до свободи. Жодна нація в комуністичному світі не може визволитися власними силами. Прогрес свободи в таборі комуністичної диктатури залежить від того, чи буде створений широкий міжнаціональний фронт, що об'єднував би свободолобні сили в сателітних державах, в неросійських республіках СРСР і, врешті, в російській серцевині червоної імперії. Силою об'єктивних географічних і історичних факторів роля України тут ключова. Київ є тим вузловим пунктом, де перехрещуються силові лінії, що ведуть, з одного боку, до Москви, Ленінграду та столиць радянських союзних республік, а, з другого боку, до Варшави, Праги, Будапешту, Букарешту й Софії. Універсальний аспект української справи в тому, що національна емансипація України є необхідною передумовою того, щоб уся східня половина європейського континенту могла відродитися на основах свободи. Чи визвольні прагнення України знайдуть зрозуміння й підтримку у світі, зокрема ж серед її безпосередніх західніх сусідів? І чи Україна покаже себе дозрілою для великих завдань, покладених на неї історією?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

о. ІВАН ГРИНЬОХ: ЕПІЛОГ ЧИ ПРОЛОГ У ЗУСТРІЧІ ДВОХ ЕПОХ?

ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР ВАТИКАНСЬКИЙ II — НЕПРИМРУЖЕНИМИ ОЧИМА КАТОЛИКА СХІДНЬОЇ ЦЕРКВИ

Мільйони людей були 11 жовтня 1962 року свідками-глядачами незвичайного видовища: на екранах телевізорів пробігали картини відкриття Вселенського Собору Ватиканського II за традиційним помпезним церемоніалом Римської Церкви, який був неначе відгомонам і проекцією давно минулих віків у нашу дійсність 20 століття. Тільки невелика кількість безпосередньо зацікавлених та цікавих мали нагоду зблизька приглядатися до цього пишного видовища, а ще менша кількість, бо приблизно дві з половиною тисячі найвищих достойників Христової Церкви, були його акторами. Коли ж актори зайняли призначені їм місця, світляні очі числених фотокамер пересувалися з одного пункту на другий, неначе бажаючи розкрити таємницю події, увертюра якої саме відбувалася. Та перед цими світляними очима з'являлася завжди тільки гуща єпископських мітр, що прикрашували голови тисяч присутніх достойників Церкви. Тільки де-не-де світляні очі фотокамер натрапляли на відкриті або чорним прикриттям прикриті голови: це були представники колись так славного в історії Церкви, а сьогодні так зубожілого й скромного своєю кількістю і своєю ролею християнського Орієнту.

Та ні лісова гуща мітр, що впорядкованими рядами виструнчувалась до висот, ні принагідно освітлені обличчя не зраджували таємниці. Сторонній людині залишалося тільки терпеливо чекати дальших актів соборової драми і не будувати своїх оцінок на здогадах чи апіорних настановах. Таку апіорну оцінку соборовій драмі поспішила дати московська «Комсомольская правда», яка вже напередодні Собору поспішила її зформулювати в дуже характеристичних і не несподіваних словах, мовляв, Вселенський Собор це ніщо інше, як збір представників живого ще небіжчика, яким є сьогодні Христова Вселенська Церква.

Та проте таке гучномовне апіорне ствердження не перешкодило цим же комуністичним гучномовцям, які єдино вирішують про те, хто може виїхати за кордон і в яких імпрезах він сміє взяти участь, щоб поспішним порядком приїхали на цей же Собор представники московського патріарха Алексея в ролі т. зв. спостерігачів. Не думаємо, щоб тільки християнське милосердя й бажання віддати остан-

ню послугу ближньому, тобто взяти участь в похоронах цього «живого небіжчика», були спонуками для такого рішення московського Кремлю, червоного і чорного... Ми знаємо з досвіду, що похорони навіть найближчих у родині залишають холодними кремлівських можновладців. Чейже Мікоян, затруннений в латанні кубинської афери, аж ніяк не спішив на похорони своєї дружини... А, може, він так глибоко перейнявся евангельськими словами: «Залишіть небіжчикам хоронити небіжчиків..?» Це так тільки для ілюстрації. Але до цього питання ще повернемося.

Для нас важливо зараз ствердити, що за цією лісовою гущею кількох тисяч достойників криються найвищі репрезентанти своерідної установи; установи, в якій Боже і людське зустрічається, переплітається, зударяється, еднається, обнімається; репрезентанти Христової Церкви, що нараховує сьогодні 400 мільйонів своїх визнаців на всіх континентах земної кулі, серед усіх рас, народів і племен; установи, що носить на своїх раменах печать двох тисяч років історичного буття, печать, яка є небувалим свідоцтвом зрілості минулого, яка водночас є великим записанням перед відповідальністю в майбутньому. Це печать, яка несе з собою ярмо і тягар, але дає також благість і легкість, якщо парафразувати слова Христа у відношенні до минулого і майбутнього: «Бо мое ярмо благає і мій тягар легкий». Важливо ствердити й те, що ця ж Христова Церква запряжена в ярмо й обвантажена тягарем проголошувати свою істину всім народам землі, і це зобов'язання таке ж живе для неї сьогодні і завтра, яким воно було і вчора. З якого боку не дивитися б на цю установу, до нас творитиме її універсальний характер як у її структурі, так і в її історичному бутті і в її посланництві.

Вже цих кількох рефлексій вистачає, щоб такій події, якою є Вселенський Собор Вселенської Христової Церкви, присвятити належну увагу. Це тим більше, що такі події не відбуваються часто, останній відбувся майже сто років тому, а між останнім і передостаннім пройшли цілі століття. І тільки виняткові генерації людського роду стають співучасниками, в найширшому розумінні цього слова, цих подій.

8 грудня 1962 року закінчився перший акт соборової дії, і з того приводу хотілося б кинути сніп, а коли це виявиться неможливим, бодай промінчик світла як на саму соборову дію, так і на периферію соборових діянь.

Справа незвичайно складна для людини, яка здалека, не тільки в простірному, але й мериторичному розумінні, приглядається до соборових діянь, старається вникнути в їх проблематику, аналізує і старається дати критичні оцінки й поробити висновки. Справа не легка, бо в цих спробах кидається сніп світла на акторів діянь, які водночас є найвищими достойниками Церкви, з другого ж боку, і вони є дітьми нашого століття, що носять на собі не тільки образ і подобу Божу,

але так само, у своєму житті і думанні, виразно маніфестують свій людський образ і людську подобу.

Дуже часто буває так, що критичний спостерігач прицілюється до отого людського, а актор заслонюється Божим. Та найскладніша справа в тому, що йдеться про діяння установи, в якій попри всіх видимих акторів діє ще один могутній актор — Дух Святий, а дія цього головного актора така загадкова й незбагненна, як взагалі незбагненна є дія надприродного Божого принципу у видимому світі: в людині і всесвіті. Сторонній спостерігач соборових діянь натрапляє на гру і співгру трьох вже у своїй істоті незбагнених принципів нерозгаданої трійці — людина-антропос, всесвіт-космос і Бог-теос. Як нерозгаданою є їх істота, так і таємничою є їх дія і співдія. Зокрема невизначеними є способи, межі, форми і стиль діяння Божого принципу; якщо мова про Собор, отого Божого актора — Святого Духа. І хоч важко сказати, як цей принцип діє, можемо таки з великою долею певности сказати, як цей принцип не діє: напевно він не діє бездільністю і байдужістю, напевно не діє мертвістю, бож Божий принцип живий, це саме життя, це динамічний принцип. Не діє він також так, щоб вилімінував і всесвіт і людину, безпосередню видиму сферу і видимого актора самої незвичайної дії. Напевно не діє примусом і насильством над людською думкою і людським рішенням, бо це суперечне його природі і природі його твору, людини. Отже цей Божий принцип може тільки співдіяти своїм просвіченням й збудженням, щоб людська думка була гострішою й рішення людської свободної волі було самопевнішим. Тому у повній свідомості дії Святого Духа на соборових діяннях для людини-спостерігача залишиться таки один шлях: слідкувати за людським зусиллям соборових акторів, за гостротою їхньої думки, або інакше — за їхньою співдією і важким трудом з єдиною метою, щоб у таємничій співгрі трійці — космос, антропос, теос — як найчіткіше заманіфестувався надприродний Божий принцип, дія Святого Духа.

Є ще одна трудність в оцінці соборових діянь: вони огорнені своєю рідною таємницею. Весь зібраний у час трирічних передсоборових приготувань матеріял, що становить предмет соборових нарад, дискусій та вирішень, був і є приступний тільки самим акторам Собору та певній кількості фахівців-дорадників. Соборові наради відбуваються в мовчазних і щільних мурах собору святого Петра й поза мури дістаються тільки поодинокі округинки, з яких можна догадуватися про те чи інше, що діється на Соборі. Але якраз ці округинки й те, що діється на периферії соборового видовища, є предметом розглядів, коментарів, оцінок і прогноз. І треба сказати, що й цього матеріялу є досить. Його вистачає для того, щоб про сам Собор можна сказати, що він не відбувається за замкненими на чотири замки дверима або що Собор втікає чи боїться денного світла.

З названими труднощами в коментуванні й оцінках соборових діянь

зустрічаються всі глядачі, спотерігачі, коментатори й журналісти. Ці труднощі вважаються чимсь звичайним, вони є, зрештою, для всіх однакові. Те, чого звичайний спостерігач чи кореспондент не може зрозуміти чи пояснити, доповнять йому самі актори, церковні достойники в інтерв'ю, висловлюваннях чи в посланнях, які дають бодай загальний, а дуже часто й докладний огляд соборової тематики, соборових праць і перебігу нарад.

Людині латинського світу вистачить послухати тижневі огляди своїх кореспондентів у радіо, бачити картини соборових звітодавців чи перегорнути сторінки щоденної преси, щоб бодай у загальному знати, що діється на Соборі. Не в такому сприятливому становищі перебуває українська людина, що зацікавлена соборовими діями. А що пересічна українська людина з нашої еміграційної гуцці, в тому числі міряни і священики, віруючі, байдужі до віри чи навіть невіруючі, зацікавлена цими діями, можемо з усією сміливістю твердити. Щобільше, вона, ця людина гуцці, напевно більше зацікавлена, як про це думають найвищі достойники нашої Церкви як католицькі, так і православні. Вважаємо таке ствердження не тільки радісним, якщо йдеться про оцінку нашої української людини. Вважаємо, що такий коректив, може, неправильної оцінки української людини, яка повинна бути предметом пастирського піклування і журби наших найвищих пастирів, неправильної оцінки з боку тих же пастирів є фактом, з якого наші церковні пастирі повинні радити. Та не тільки радити, але взяти цей факт до уваги в своєму підході до довіреного їм стада в майбутньому і зокрема в дальших діях соборових діань.

Українська людина на еміграції напевно не гірша від докільця, яке його оточує. Український християнин чи навіть збайдужілий до церковно-релігійних справ українець-емігрант так само хотів би знати щось більше про соборові діяння, як і його сусід — француз, голляндець, бельгїєць, німець, американець чи канадець. Очевидно, його «цікавости» можна й не задовольнити. Але не слід забувати, що цей пересічний християнин має право вимагати від своїх пастирів, щоб вони не залишали його в повній темряві про найважливішу сучасну подію, якою є Вселенський Собор. Ця українська людина не може задовольнитися кількома фотознітками, чи кількома сухими пресовими нотатками. Вона хоче почути, що діється на Соборі, що є предметом соборових нарад, які погляди нуртують серед соборових отців, які теми ворущать уми репрезентантів Христової Церкви, не говорячи вже про те, з чим прийшли на Собор найвищі достойники нашої Церкви, як виявляється на Соборі і яке місце приділяється там духовій спадщині християнського Сходу, до якого ця українська людина належить.

Уся трудність для української людини і українського коментатора соборових діань в тому, що їх забуто як у час підготовки, так і в час перебігу соборових нарад. Коли б, для прикладу, хотілося скоментува-

ти перший акт соборової дії на підставі власних українських джерел — послань владик, інтерв'ю владик і богословів, пресових коментарів та оглядів — можна б було хіба в безсиллі й гіркості опустити руки і з жалем ствердити: «Ніщо не відоме».

Нам відомий факт, що Собор відбувається, нам відоме пастирське послання наших католицьких владик з закликом до молитов за успіх Собору, нам відоме, що перший раз в історії п'ятнадцять владик нашої Церкви беруть участь у соборових нарадах. Решта закрита таємницею. Широкій українській спільноті на еміграції відома також, знову ж не в оригінальному справжньому змісті, а на підставі скупих і непроглядних вісток чужинецької преси, позиція, заява чи протест наших владик. Але й це десь загубилося, розвіялося та зникло в якомусь тумані, що «заморозив» цей виступ у своїх холодних обіймах.

Важко повірити, щоб владики нашої Церкви відстоювали сьогодні дуже наївний і дешевий погляд на суть Христової Церкви, мовляв, Церква — це ієрархія. Залишаючи на боці саму наївність такого погляду і не зважаючи на те, що ця наївність ще живе явище, яке, слава Богу, відумирає на широких просторах християнського світу, треба згадати, що цей погляд невірний і не християнський, бо Христова Церква — це ж тіло, це живий організм, в якому кожний вірний є живою клітиною цього організму. Церква — це справжнє ціле тіло, а не тільки його торс.

Коли б серед наших владик, у що не хочеться вірити, був ще домінуючим згаданий наївний погляд, який міг би мати не так з євангельською точкою розу, як радше з оцінки дійсного рівня зрілості й ступня цивілізації своє виправдання щодо наскрізь примітивних племен сучасного світу, тоді знецінювалася б взагалі наша українська людина, забувалася б тисячолітня християнська традиція нашого народу і виглядало б на те, що наші найвищі пастирі є пастирями овець, безрідних, боязливих і незрячих. Такий стан не був би компліментом ні для наших вірних, ні для пастирів. І тому вважаємо радше, що таке «переоцнення» й забуття широких мас вірних, живих членів Христового організму — це недогляд, недотягнення, а, може, ще залишки своєрідного, не нашого і не церковного стилю, який ще то тут, то там покутує в нашій Церкві.

Недогляди і недотягнення завжди можна виправити, а стиль, якщо не тепер, то, може, за кілька десятиліть, може серед інших умов, також з певністю зникне. І ніхто за ним плакати не буде! Та зараз це для українського коментатора соборових дінь мала потіха. Не маючи можливості слідкувати за діяннями й аналізувати їх на основі своїх власних українських джерел, він — і це є щастя в нещасті нашого церковного будня — силою умов мусить будувати свої думки й рефлексії великою мірою на матеріялах чужого світу, тобто на спостереженнях, оглядах, коментарях і поглядах чужих мірян, духов-

ників та ієрархів, переплітаючи їх міркуваннями, які логічно насуваються на думку кожній людині, що слідує за соборовими діями.

Гене́за теперішнього Вселенського Собору незвичайно цікава. Увесь хід подій у Католицькій Церкві останніх років, очевидцями яких були ми, теперішня генерація, ніяк не вказував на те, щоб така подія могла взагалі заіснувати. У 1958 році помер папа Пій XII, який майже два десятиліття був керманічем Христової Церкви, як намісник ап. Петра на римському престолі. Людина глибокого ума й небувалого духовного формату. Якби папа Пій XII проголосив своє бажання скликати Вселенський Собор, мабуть, не було б це ні для кого несподіванкою.

Тим часом керму Христової Церкви перебрав папа Йоан XXIII, людина старшого віку, майже невідома або мало відома широким колом християнського світу. Пролунали голоси, що йдеться про переходе явище, що при виборі вирішено піти на таку «клопітливу розв'язку». Та виявилось інакше: Йоан XXIII вже з самого початку з'являється перед світом, не лише християнським, у повній своїй скромності та покорі, але водночас у повній індивідуальності; не оригінальності, як дехто підкреслював. В повній індивідуальності людини великого серця і проникливого ума. Світ насторожується і приглядається. А Йоан XXIII не вагається скинути з себе володарську мантію і йде шукати найменшого брата, не як володар, а як добрий пастир. Він іде до гуці людей, він спішить до хворих і калік, до дітей і сиріт, він іде у в'язничні мури до в'язнів і злочинців. Іде і спішить із своїм, сповненим любови, серцем й несе цим найменшим та найбіднішим благовість Христової істини. Об'явлену правду і суть християнства він насамперед демонструє своїм живим прикладом. А прикладові слідує слово за словом, просте, переконливе, що промовляє до кожної людини нашого століття.

Важкий уряд Петрового наслідника і відповідальність перед Богом та всім людством роблять кожного Петрового наслідника якоюсь мірою в'язнем свого покликання, говорячи образowo, в'язнем одного із багатьох горбків, якому ім'я Ватикан. В'язнем не тільки місця, але й людського оточення з його невмолимим стилем, його століттями вирізьбленого мислення, його вікових, часто життям самим вже перескочених традицій, його закохань й упереджень. Та кожен в'язень — це відомий психологічний феномен, на свій лад старається вирватися з ув'язнення. Не вільні від цього психологічного закону і ті люди, які опиняються при кермі Христового корабля.

Папа Пій XII втівав з «ув'язнення», відмежувавши себе від оточення, вступивши на шлях життя, що так живо нагадувало життя пустинника, хоч воно й пливло на залюдненій Ватиканській горі. І, перебуваючи в пустелі, він молився, думав, шукав надхнення і з повноти свого пізнання проголошував своє слово, що було могутнім словом з того, майже вже неземного світу.

Папа Йоан XXIII втікає з «ув'язнення» у цей світ з усією його злобою, нуждою і навіть гріхом, але водночас у світ людських істот, що покликані бути Божими дітьми. Той в'язень — великий учитель, цей — насамперед пастир. Учитель говорить з катедри, пастир шукає овець і хоче перебувати з ними. І тому, може, в цьому феномені своєрідної індивідуальності Йоан XXIII чіткішим і яснішим стане те, що світ почув з уст його 25 січня 1959 року, кілька місяців після того, як він став при кермі Христового корабля. Про цю подію папа Йоан XXIII висловлюється в промові на відкритті Вселенського Собору наступними словами: «Стосовно почину цього Собору, на якому ми тут зібрані, треба сказати, що думка про скликання його постала в нашому серці несподівано... Сталося це несподівано й неочікувано, як той соняшний промінь, що освічує вселенну...»

Ми залишасмо на боці питання свого роду «інспірації» з висот. Ми тільки стверджуємо, що такою ж самою несподіванкою й неочікуваністю, яку відчував папа Йоан XXIII, було заповідження Собору для високих достойників Церкви, які були безпосередніми свідками цього заповідження. Присутні кардинали, як один з них висловився, прийняли це заповідження «панобливою мовчанкою». Важливо ствердити також і те, що сама ідея скликання Вселенського Собору не була наслідком холодного розумування і калькуляції, але, як каже папа, «постала в нашому серці».

Отже генеза Вселенського Собору — це не холодний розрахунок, але спонтанне відчуття серця, яке в людині є джерелом найбільш шляхетних порухів: милосердя, любови, журби пастиря за своє стадо. І це важливо ствердити, що ідея Вселенського Собору своє джерело має в силі, яка є найбільш Божою, може тому, що вона є в найвищому ступені людською; ця сила — це любов. Коли ж генеза Собору виводиться з любови, то наскрізь природним було те, що папа Йоан XXIII підкреслив в цьому ж заповідженні, що головним питанням соборових нарад буде питання промощення шляху для з'єднання роз'єданого християнського світу, як передумови далекого в майбутньому з'єднання всього людства на базі об'явленої істини і вселюдської любови. Правда, в дальшому розвитку цей сміливий задум, може, навіть надто сміливий, враховуючи нужденну дійсність сучасного людства, перейшов деякі метаморфози. Правда, після skonфронтування цього сміливого задуму із твердою дійсністю пересунено акценти, звужено й спрецизовано чіткіше конкретні цілі Вселенського Собору; і хоч у висліді цих метаморфоз і пересунень акцентів завданням Собору мало бути визначення напрямних для оновлення життя вірних Христової Церкви, то, і це також несподіване, всі притотування і навіть перебіг нарад початкових соборових діянь відбувалися таки під кутом зору кінечности з'єднання.

Покотилася лавина приготувань до Собору, яка охопила католицький світ, але не залишила глухими й байдужими всіх інших християн.

Старанно відготовувано реакції на заповідження Собору. Почалося розгадування загадки, яким буде цей Собор, що буде становити його тематику, хто візьме в ньому участь. Мінялися прогнози та припущення, росли надії та сподівання, то знову вкрадалися сумніви і безрадність. Одне стало ясним: мільйони людей маніфестували свою журбу за долю Церкви і дальше буття всього християнського світу. Здається, ніякий собор, за винятком соборів перших християнських століть, не здолав так міцно сколихнути людські думки, як саме заповіджений II ватиканський Собор. Феномен Вселенського Собору став власністю кожної християнської людини. І це також несподіванка в нашому модерному, гіпертехнізованому світі. А може якраз ця сучасна модерна людина, що раптово опинилася в путах філософічного або бодай на практиці життєвого матеріялістичного світосприймання, тим могутніше виявляє свою тугу за чимсь неземним, за тим незбагненним Божим, з яким вона в'яже свої сподівання на рятунок, відродження чи навіть спасіння?

Майбутній дослідник цього найновішого часу в історичному бутті всього християнства мусітиме завдати собі багато труду, щоб зібрати та впорядкувати велетенський матеріял студійно-наукового та інформативно-журналістичного характеру і віднотувати всі важливіші події, які виникли в наслідок заповідження Вселенського Собору і стоять з ним в тісному чи тільки вільному пов'язанні.

З важливіших подій, які тут тільки віднотуємо, не входячи в їх аналіз, є Конференція Православних Церков на Родосі, що відбулася 24-30 вересня 1961 року, яку попередили різні поїздки та консультації видних представників православного світу, в тому числі також московського патріярха Алексея, по країнах Близького Сходу. Основним завданням Конференції було приготувати матеріял для Всеправославного Просиноду, що мав би відбутися в недалекому майбутньому. Зараз не важливо, які мотиви спричинили таку активність православного світу, якими мотивами керувався також патріярх Алексей. Навіть якщо в основі цієї активізації лежали б наскрізь земні міркування, нам ніколи не відомо, якими шляхами керує Господь людськими збірнотами. І такі земні, навіть не шляхетні мотиви може могутній Господь обернути на справжні благодатні плоди, про які сьогодні ми навіть не думаємо. Важливіше те, що накреслені теми Конференції в багатьох пунктах покриваються з загальною нам відомою тематикою Вселенського Ватиканського Собору. І ще важливіше те, що Конференція відбулася в атмосфері, яку створило заповідження папою Йоаном XXIII недалекого Вселенського Собору, отже в атмосфері оновлення християнства та замирення християнського світу. Перший раз в історії взаємовідносин роз'єднаних християнських віровизнань у Конференції православного світу взяли участь у ролі представників католицької преси католицькі спостерігачі. Питання зами-

рення християнського світу було найбільш актуальною проблемою, живо дискутованою поза кулісами офіційних нарад.

Стосовно Конференції дещо відмінну від офіційної постави латинського світу зайняла греко-католицька, з'єднана з Апостольською Церквою, мелхітська Церква з патріархом Максимом IV на чолі. Ця постава відмінна, в ній приходить до голосу не так формально-правний бік справи, як радше людський і християнський елемент любови. Єпископат цієї Церкви, що відбув саме свої наради, вислав братнє, теплою любов'ю пройняте привітання зібраним на Конференції достойникам православного світу. Цей сміливий крок пастирів мелхітської Церкви був усіма учасниками прийнятий в такому ж дусі радості й любови; його якимось несміливо промовчано в штивних офіційних колах латинського церковного світу. А, може, ця мовчанка і настороження були виявом своерідної боязні перед новим, більш живим і людським стилем, що приходив до голосу у міжвіровизнаневих взаєминах?

У подібній атмосфері зглиблення істоти християнства та замирення відбулася III Асамблея Єкуменічної Ради Церков, в якій об'єднується на дуже вільній і в питаннях правд віри нечіткій базі зрізничований протестантський християнський світ. У цій Асамблеї бере участь Московська патріархія через своїх представників, на ній приймається просьба Московської патріархії про прийняття її в члени Єкуменічної Ради. І на цій Асамблеї в Нью-Делі 18 листопада — 6 грудня 1961 року була представлена латинсько-католицька преса.

Абстрагуючися від питання, як і коли дійде насамперед до замирення, а в дальшому до з'єднання всього християнського світу, можемо вже сьогодні ствердити: діалог між християнами, чи радше — між християнськими віровизнаннями, почався. Він не є вже чимсь небувалим, він став щоденним явищем. І це треба привітати. Християни не говорять уже попри себе, вони не ведуть бундючних монологів, але почали говорити до себе в атмосфері взаємного розуміння, пошани, журби за долю Христової Церкви — в атмосфері любови. Цей діалог, як далі побачимо, став незвичайно інтенсивним. Для нас, українців, ці явища, хоч як вони ваговиті, не є чимось новим. Ми тільки дещо призабули із своєї власної церковної історії. Тому пригадаймо, що діалог між католицьким і православним світом у нашому столітті, про давніші віки тут не говоримо, був заініційований і провадився кілька десятків років тому ніким іншим, як слугою Божим митрополитом Андреем перед першою світовою війною. Місцем діалогу було містечко Велеград, а форумом братніх зустрічей — Велеградські конгреси. Різниця тільки в тому, що діалог колись був відірваним, в очах християнського оточення і тодішньої ментальности майже крайньо-небезпечним явищем. Сьогодні змінилися часи, змінилися також людські погляди. І ми можемо тільки радіти, що велеградська ідея сьогодні живіша, ніж будь-коли раніше. Вона сьогодні стає власністю

всього християнства, колись її вважали ідеєю фікс небагатьох ревних апостолів з'єднання. Можна тільки шкодувати, що як латинський світ, який з таким запалом і ревністю усвідомлює собі сьогодні вагу самої ідеї, так і східній грецький, в тому числі також український світ, який характеризується хіба своєю пасивністю та недостаткою чіткої концепції дії на відтинку наближення ідеї з'єднання християнства, призабув те, що діялося кілька десятиліть тому, і, збираючи сьогодні плоди, забув про те, хто сів здорове зерно. Тому пригадуємо цю істину обом світам для відсвіження в умах. А також для того, щоб в одних збудилося більше почуття скромності, у других більше довір'я до тієї нашої Матері Церкви, синами якої ми є. Не зважаючи на хвилеву неміч на відтинку нашого християнського життя, не зважаючи на розгубленість і нетямучість, не зважаючи навіть на те, що ми сьогодні «приїхали впорожні» на Вселенський Собор, наша Мати Церква, та, на європейському Сході, до якої, на жаль, наші Церкви-Дочки, оці на чужині, ще далеко не доросли або, скажімо радше, до якої вони чомусь «не вдалися», ця наша Церква принесла в дар Вселенському Соборові ідею Велераду, за якою стоять такі постаті, як митрополити Андрей і Йосиф, монахи-василіяни оо. Теодосій-Тит Галуцинський і Й. Скрутень.

Три роки приготування до Вселенського Собору були роками гарячої праці, яка відбувалася в різних передсоборових комісіях, що збирали й порядкували матеріял для самого Собору, при чому цей матеріял напливав з усіх сторін християнського світу. З матеріялів вибрано найважливіші речі і впорядковано та зредаговано у формі т. зв. схем, що мали стати предметом соборових нарад. До комісій були покликані також представники і фахівці Східньої католицької Церкви, в тому числі й української, яка творить найчисленнішу групу серед з'єданого християнського Сходу. Яким був вклад наших представників та вчених фахівців і наскільки узгоджено в проєктованих схемах їхні сугестії, якщо такі вплинули, це нам не відоме з уваги на таємницю, якою закриті праці комісій. Вистачить тільки згадати, що була дана шанса для виявлення думки нашої Церкви в цілому ряді питань богословського, канонічно-правного, пасторального характеру тощо.

Цю шансу використали зрілі християнські народи, здається, максимумально. Ієрархи цих європейських народів самі виявили багато ініціативи, щоб у підготову Собору запрягти всіх вірних, богословів і душпастирів аж до мірян включно. Занотуємо тут тільки звернення віденського архієпископа кардинала Кеніґа до духовенства та вірних з закликом, щоб давати матеріял і проєкти, які мали б бути предметом соборових нарад. У Німеччині поставлено всю роботу Христової Церкви під знак приготування до Вселенського Собору. Праця найміцнішої, мабуть, організації німецьких мірян, що проходить в рамках т. зв. «Католікентагу» з його студійними днями, конференціями, кон-

гресами, була скерована на те, щоб своєму єпископатові дати проекти, з'ясувати перед ним те, що вони вважають «на потребу», висловити свої бажання. Цілі стоси резолюцій і побажань впливали до рук німецьких єпископів, які заохочували вірних до вияву своєї думки, які інформували вірних про кожночасний стан підготовних робіт, які знайомили вірних з проблематикою, що стоятиме перед Собором. Тому ці єпископи можуть спокійно сказати, що вони передають на Собор голос усієї їм довіреної Церкви.

З подібним динамічним підготуванням до Вселенського Собору ми зустрічалися на терені Бельгії, Голляндії. Про Францію навіть не доводиться говорити, бо там поставлено проблематику Собору з типовим для французів еляном, сміливістю й бистролетністю думки. Навіть у традиційно консервативній Іспанії слідним було сколихнення широкіх кіл віруючих.

Якщо з тим усім, що діялося на наших очах в безпосередньому нашому оточенні, порівняти те, що діялось у нас самих, то з боєм треба сказати, що не діялось нічого. У нас не виявлено жодної ініціативи; ні духовенства, ні вірних не питали наші ієрархи про думку чи хоч би сугестії. Справу Вселенського Собору потрактували наші владики, не як справу Церкви, а як справу виключно самої ієрархії.

І тут виразно висловлюємо свій жаль до наших найвищих церковних пастирів. Одне чи друге, дуже загальникове, послання не розв'язує самої важкої проблеми і не звільняє нікого від відповідальности перед історією і перед своєю Церквою. Нам, широким колам вірних і духовенства, боляче було бути свідками, як ієрархи такої малої з'єднаної з Апостольським Престолом Церкви, якою є християнські мелхіти на Близькому Сході і яка нараховує всього двісті п'ятдесят тисяч вірних, як ці ієрархи потрапили насторожити християнський світ своїми виступами і своїм розумінням проблем, які стоять перед усією Церквою. Вісімдесятлітній патріарх Максим IV не лякався далеких подорожей, він упродовж довгих місяців 1960 року об'їхав західноєвропейські країни, і до його слів прислухався латинський світ. Його сміливу промову, виголошену в Дюссельдорфі перед добірною академічною публікою, перекладено на кільканадцять мов. І хоч про цю промову нерадо говорить в певних колах римської курії, вона розійшлася серед широких кіл християн і сколихнула сумління багатьох. Щобільше, константинопільський патріарх Атенагорас, приймаючи в себе на аудієнції кількох чільних католицьких мірян, сказав, що промову цю зберігає в себе під рукою, бо бачить у ній початок нової епохи в історії християнства, і додав з жалем: «Ви, латиняни, самі несвідомі того, яку благодатну працю проводить патріарх Максим IV». Про цього ж патріарха, про його сміливі та глибокою думкою окрилені виступи на передсоборових комісіях і на самому Соборі заговорила світова преса, а світова християнська громадська думка приймає їх не раз як своєрідне «откровение».

А тим часом наша Церква нараховує мільйони і, не зважаючи на знищення ієрархії Церкви-Матері, нараховує поважне число ієрархів. Та сили Церкви не міряються мертвими числами. Очевидно нам усім, хоч боліємо за нас самих і за нужду нашу, треба тільки радіти, що устами патріарха Максима IV промовляє ще невідумерлий християнський Схід. Може так призначило Боже Провидіння, щоб речником цього Сходу були сьогодні призабуті мелхіти, ті мелхіти, яких, правда, заливає море мусулманського світу, але які ще дихають Єрусалимом і Святою Землею, призабutoю колискою вселенського, справді католицького, християнства.

Хоч питання з'єднання християн, як це вже було згадано, відсунено на дальший плян у цілому соборовому комплексі, не зважаючи на це, йому присвячено належну увагу. Для цієї мети створено спеціальний секретаріат під керівництвом кардинала Беа і комісію для справ Східної Церкви під керівництвом урядуючих секретарів — кардиналів Конгрегації для Східної Церкви. Секретаріатові призначено працю на відтинку протестантського християнського світу; до комісії мав належати християнський нез'єднаний світ, хоч лінія відмежування з різних причин не була збереженою. Треба об'єктивно ствердити, що кардинал Беа, німець з походження, заходився з німецькою солідністю коло виконання дорученого йому завдання. І знову перед нашими очима дивний феномен: 80-літнього старця зустрічаємо майже в усіх європейських країнах германського і англосакського світу. Він промовляє в університетських авлях, їздить з міста до міста, з одного центру християнського життя до другого, він зустрічається і веде розмови з найчільнішими представниками інославного християнського світу. Для кардинала римської курії це щось небувало. Кілька десятків років тому такі виступи, такі доповіді, промови, зустрічі і розмови були немислимі. Святе Офіціум було б, мабуть, не завагалось у найкращому разі припинити таку діяльність. Але змінилися часи, міняються люди, змінилися і погляди. Зачався інший стиль, що базується на наскрізь інших, продуманих заложеннях у Христовій Церкві Ця Церква не замикається у своїх мурах і не чекає, поки ворожі гармати зачнуть прицілюватися в неї, щоб з-за мурів відстрілюватися. Христова Церква виходить у широкий світ; вона йде з відкритими раменами до людей, бо її призначення і посланництво, згідно з волею Христа Спасителя, — бути для всіх людей і їм служити.

У висліді послідовної, продуманої і з одвертістю проведеної акції Секретаріату для справ єдності на Вселенському Соборі з'явилось кілька десятків спостерігачів від різних християнських з'єднань протестантського світу. Це безсумнівне досягнення, що дає підставу надіятися. Це не випадок, що якраз синові германського світу, кардиналові Беа, довелось очолювати цей Секретаріат і керувати його роботою. Вже факт приналежності до народу, розірваного у релігійному розумінні, дає можливість вчутися в саму проблематику і нужду

церковного роз'єднання і дає також потрібну силу та енергію, щоб зробити все в людських силах, щоб направити лихо. Але є ще інший аспект цієї справи: в германському та англосакському світі лежали коліски тих, які були основоположниками теперішнього стану християнства в західному світі, байдуже, якою мірою вони винні чи невинні в цьому стані. Стверджуємо тільки сам факт. Тому ніщо не є природніше, як те, щоб з цього ж світу вийшли діячі та церковні постаті, що бодай злагіднять жахливий стан роздору, спричиненого їхніми предками. Це було б природним і справедливим.

Якщо мова про Комісію для справ Східної Церкви, то за виявами її приготування і праці треба з трудом шукати. Наскрізь природним було б, щоб ця Комісія, як репрезентант невеличкої групи християнського з'єданого Сходу, з відчуття свого посланництва промощувати шлях чи будувати міст до нез'єднаних східних християн, виявила хоч частину тієї динаміки, яку ми могли спостерігати в дії Секретаріату для справ єдності. На жаль, склалось інакше. З невідомих причин ця Комісія, а слідом за нею і всі ті, хто знаходиться на нижчих ієрархічних щаблях її структури, за винятком вже згаданої греко-католицької Церкви мелхітів, не проявила якоїсь помітнішої ініціативи. В нашому нотатнику важливіших подій на цьому відтинку відзначаємо тільки одну нотатку: «Влітку 1961 року два відпоручники Конгрегації для Східної Церкви, монс. Теста, апостольський делегат у Туреччині, і о. Альфонс Раес, президент Папського Орієнтального Інституту, відвідали патріярха Атенагораса. Вони поінформували патріярха про приготування до Собору і заявили, що Апостольська Столиця належно оцінює прихильні вияви патріярха у відношенні до Католицької Церкви». І це все. А якщо навіть були інші події, не відомі чи затримані в секреті, то цього мало або це були акції без особливого значення, інакше сьогодні така чуйна на все преса була б десь про це згадала.

Все ж таки про причини такого стану можна здогадуватися. Перша з них це те, що Конгрегація для Східної Церкви якраз у такий важливий час Вселенського Собору не має відповідного керівника. За останні роки після відсунення з цього становища кардинала Тіссерана керівництво кілька разів мінялось і переходило з рук до рук різних латинських достойників; змінялося не за принципом, наскільки дана людина в і д д а н а самій справі християнського Сходу, тобто наскільки ця людина ним живе і йому хоче служити, навіть не за принципом фаховости, тобто наскільки даний керівник орієнтується в дуже складних питаннях, отже, як уже не має серця, то бодай має належне знання, це керівництво змінялося за якимись шаблоновими принципами обсадження урядової драбини. Щойно в останньому році Конгрегацію очолив т. зв. «орієнтал», який одначе несподівано помер. Кажемо т. зв. «орієнтал», користуючись тут поняттям одного відомого латинського орієнталіста, який, здавши про т. зв. орієнтальних пре-

латів, підкреслив водночас, що їх слабою сторінкою є те, що є орієнталами тільки за формою, а при тому є наскрізь відчужені від свого рідного пня Східної Церкви. Цей орієнталіст докинув також, що на відчуження складається, крім цього, окрім виховання у специфічному римському світі, також вплив особливого оточення, що його можна загально назвати «римською курією».

Не хочемо судити, наскільки така оцінка близька до дійсності, але немає сумніву, що поняття т. зв. «геніус льоці» є чимось звичайним у світі, тому й Церква не вільна від цього феномену. Залишається однаке безспірним факт, що брак належного керівництва в найбільш для справ Східної Церкви покликаній конгрегації не сприяло дії Комісії для Східної Церкви. Якщо ж ідеться про оцінку латинського орієнталіста т. зв. «орієнтальних прелатів», то латинникам, і особливо їхнім прелатам, слід пригадати, що таке сьогоднішнє своє обличчя ці орієнтальні прелати завдячують тільки своїм співбратам-латинникам. Чейже століттями працювали над тим ці латинські прелати в усіх країнах, де вони зустрічалися з християнським Сходом, щоб саме цих «орієнталів» відчужити від східного християнства, щоб переобразити їхні обличчя, і не тільки обличчя, а й душу, на взір і подобу латинських прелатів.

Сьогоднішні латинники, які «восхищаються» християнським Сходом, не повинні забувати, що усе друге тисячоліття християнства йшло під знаком централізму на відтинку церковної адміністрації, під знаком уніформізму на відтинку літургійних форм та дисциплін і під знаком нівеляції будь-якої духової окремішності. Латинські прелати повинні пригадати, що ще в нашому столітті вияви екстремного централізму, уніформізму та нівеляції були панівними в думках і діяннях більшости цих західних прелатів. Якщо сьогодні під тиском умов ці прелати трублять на відступ і поворот, то ми, східні католики, вітаємо таку переоцінку і перестановку в мисленні, але це не виключна вина з'єднаних східних християн, якщо їхні церкви зведемо тільки до ролі дивних заповідників, щось подібне, як це сталося з індіанцями у Новому Світі.

Не на християнському Сході, а на латинському християнському Заході звихнено ідею «католицькості Христової Церкви». Не на Сході, а на Заході звужено поняття «католицькості Церкви» до однієї культури, до одного географічного поняття «Західної Європи» і до одного латинського типу християнства. Сьогодні йде боротьба за правильне розуміння «католицькості Христової Церкви» в її універсальному вселенському розумінні, без огляду на простірні, культурні і духові елементи. І не заслуга в тому тих чи тих латинських «восхищенників» християнського Сходу чи навіть германських «культуртрегерів», що в нашому столітті дійшло нарешті — хоч дуже пізно — до таких «відкриттів». Може, заслуга в тому і тих «заповідників», Церков християнського з'єданого світу, які самим своїм існуванням і своєю ви-

тривалістю та незламністю серед ударів латинського і нез'єданого світу давали, нехай і як німі свідки, яким замкнено уста, власне свідчення правильного розуміння «католицькості Христової Церкви». Тому певна іронія і докір у бік християнського з'єданого Сходу з боку деяких «спеців» до цих питань звучать чомусь нещиро і непереконливо.

Зацікавленим прелатам і спецам від питань християнського Сходу ми радили б прочитати хоч би одну з цікавих праць митрополита Андрея, написану в 1943 році. Ця праця знаходиться в римських архівах, писана французькою мовою, і є сьогодні дуже актуальною. У праці якраз змальовано боротьбу за справжню «католицькість Христової Церкви» впродовж довгих віків на європейському Сході. Ми думаємо, що будемо мати нагоду познайомити зацікавлених з повним текстом цієї праці.

Дальша причина явного пасивізму Комісії для справ Східної Церкви є по другій стороні барикади, у православному нез'єданому світі. Його репрезентанти воліють мати партнером своїх розмов латинян, в яких бачать дійсних репрезентантів римської Католицької Церкви. Конгрегація для Східної Церкви, як також її передсоборова комісія є в їх очах представником «унії», до якої вони відчувають історичне упередження і в якій не бачать повноцінного партнера. Не можемо цьому дивуватися, коли представники нез'єданого християнського Сходу нав'язували контакти і розмови радше з Секретаріатом для єдності християн, ніж з Комісією для Східної Церкви. Секретаріат мав далеко вигіднішу позицію, ніж згадана комісія, обтяжена баястом історичних «унійних комплексів». Можна тільки боліти, що ці «унійні комплекси» ще не переборені, але також і в церковній політиці реалітети відіграють основну роль. Про те, наскільки виправдані ці упередження та психологічні «унійні комплекси», можна дискутувати. В нашому розумінні унія — це ніщо інше, як завершення змагань до єдності Христової Церкви в душі справжньої «католицькості». Бо й сьогодні, якби ми не називали руху за замирення та кінцеве з'єднання чи поєднання християнського світу, йдеться кінець-кінцем не про що інше, як про унію, «соединеніє». Якщо в деяких країнах, як, наприклад, на Україні, свідомість єдності Христової Церкви, туга і змагання за неї впродовж довгої епохи, в яку інші країни вперто протиставилися погребанню роздорів, довели таки, нехай і до частинного завершення цих змагань в «унії», то, прагнучи сьогодні до замирення і «соединенія», не вільно кидати прокльону на саму історичну ідею з'єднання. Бож «унія» зберігала і будила впродовж цілої трагічної епохи роздорів у християнському світі бодай тугу за єдністю і була живим свідком шукання шляхів до неї. Інша справа, що, на жаль, у цю епоху роздорів замазалася сама концепція єдності Церкви. Ні західній латинський, ні східній грецький світ після нещасних роздорів не спромоглися на чітку концепцію, не диво

отже, що поняття «унії» здеформоване. А все ж таки, і це може звучати парадоксально, власне ота невеличка група східних християн у Вселенській Католицькій Церкві, тих 11 мільйонів вірних, хоч важко їм увійти в діалог з нез'єднаними східними християнами, стає моделлю — зразком для західного християнського світу — католицького і протестантського; за цим зразком можна б розв'язувати питання з'єднання на Заході. Є отже в «унії» деякі елементи, які роблять її «моделем — зразком», що мав би спричинитися до погребання західного роздору. І це вважаємо також несподіванкою в розважаннях теперішнього стану в християнському світі.

Якщо б до моделю долучилась ще ясна концепція в самому моделі й усвідомлення цієї концепції в її носіїв та репрезентантів, тоді, думаю, скріпилася б сама позиція «унії» в цілому християнському світі. Покищо такого реалітету ще немає. Але є вже відрадий стан діалогу по різних лініях: інтенсивний «діалог» розвинувся на відтинку Секретаріату для єдності і протестантським світом. Бракує його на відтинку основної Конгрегації для Східної Церкви і нез'єданого християнського Сходу. Силою умов і, може, більшої ініціативи нав'язав цю нитку Секретаріат, у висліді чого з'явилися на Соборі спостерігачі Московської патріархії. Є віддавна діалог між громадою мелхітів і православним Сходом, репрезентованим вселенським константинопільським патріархом. Словом, різними лініями — центральними і локальними — снуються нитки пов'язання, зустрічей тощо.

Природним було б, щоб в нашому церковно роз'єданому народі почалося живіше змагання за переборення роз'єднання. І тут приходимо до прикрого ствердження дійсного стану. Не сталося тут нічого радісного, навпаки, існує майже военний стан. Гарячим бажанням українця-католика Східної Церкви було б, щоб наші православні брати насамперед самі привернули в себе повноту єдності, щоб вони як одна частина православного світу включили себе в цю велику православну родину, відновляючи молитовну єдність з іншими Церквами цього світу. Нашим дальшим бажанням було б, щоб наші православні брати переборили в себе самих комплекси кривди, меншевартості і історичних, байдуже виправданих чи ні, жалів й упереджень, щоб вони вирвалися з пут чужої духовості і віднайшли шлях до вирізьблення свого християнського обличчя в душі давнього, чужими впливами не викривленого православія старої України. Нашим горячим бажанням було б, щоб ці наші брати потрактували справу з'єднання як справу серйозну, справу насамперед нашої спільної Христової віри, а не як виключно справу культури, побуту чи навіть нації. Питання єдності мусить бути розв'язуване тільки і виключно з позиції самої віри. Інакше наше християнство стане ерзацом віри і, що найвище, святочною декорацією чи деклямацією.

Тут і там чується жаль, що наша Православна Церква не вислала своїх спостерігачів на Собор. Можна боліти, що так сталося. На це

складаються причини різного порядку, між іншим і те, що в колах наших православних ієрархів сама Римська столиця трактується (як і все, що з її ініціативи відбувається), як свого роду політикум. Такий підхід — виправдують вони себе — закриває їм шлях, щоб зблизитися, а наводить їх на шлях негації. І треба часу, щоб такий підхід перебороти, щоб навіть, будучи упередженим і настоєженим, спромогтися на крок, нехай і холодної, зустрічі. Відома річ, що протестантський світ багато далі віддалений від Католицької Церкви, ніж наша Православна Церква, а все ж таки він зважився піти на зустріч, на діалог. Це свідчить тільки про його зрілість, уточнім ще, християнську зрілість. Правда, не з'явилися на Соборі спостерігачі православних східних Церков, але причина тут наскрізь інша; ці Церкви були в'язані неуточненою поставою цих Церков на конференції на острові Родосі. На всякий випадок реакції цих православних Церков на ідею Вселенського Собору були далеко прихильніші й обережніші, ніж реакції декого з наших православних ієрархів.

Наш біль за такий стан не є скерований в один бік. Його ми звертаємо також і на адресу наших католицьких церковних достойників, нашого духовенства і вірних. Ми, християни католики Східньої Церкви, питаємо себе: що в нас зроблено, щоб переламати льоди, щоб принаймні розпочати діалог, братній християнський діалог у душі Христової любові. Ото ж, відповідять нам, що на початку передсоборових праць появилось звернення українських католицьких владик з простягненням руки і закликом повернутися до єдиного Христового стада; а напередодні відкриття Собору появилось подібне звернення з болючим ствердженням, що простягнена рука зависла в повітрі. Немає сумніву, що це гірке ствердження для нас, усіх братів християн без уваги на нашу віровизнаневу приналежність. Але питаємо далі: чи те все, що зроблено, достатнє, щоб нав'язати розмову між порізаними братами християнами? Якщо це справді все, то це дуже мало. Крім цього, можна б ставити під знак запиту, чи такий шлях формальних, офіційних звернень, де важиться слова на вагу золота або де часто вживаються окреслення, які радше віддаляють, ніж наближають, чи такий стиль взагалі надається до заініціювання розмови-зустрічі. Такий стиль тільки змушує другу сторону зайняти «тверді позиції». Закріплюються тільки і так уже задерев'янілі фронти, а сторони, що мали б зустрітися в розмові, втікають до готових мурів твердинь, між якими проходить глибокий рів.

Нам, християнам католикам — думаємо, що бажання широких кіл наших православних братів покривається з нашим — хотілося б бачити такі картини, які останньо пересувалися перед нашими очима в чужинному, нас оточуючому, християнському світі, — картини, де наш «український Беа» спішить на зустріч з таким же «українським Дібеліусом», де між тими достойниками двох віровизнань доходить до зустрічі і розмови на наскрізь людській базі, без вимушених форму-

лювань, в атмосфері взаємного довір'я і братньої любови, в глибокій журбі за Христову справу. Нам хотілося б бачити такі картини, які були щоденним явищем в роз'єднаному народі Голляндії, де відбувалися зустрічі між духовниками і пастирями різних християнських віровизнань, де дискутовано, обговорювано й шукано доріг. Не значить це, що їх знайдено, але спільно шукати, це вже означає вийти з задушних твердинь і дихати принаймні свіжішим повітрям.

У висліді цих міркувань доводиться ствердити: Вселенський Собор і все, що з ним в'яжеться, застає нас — католиків і православних — повністю безрадними та непідготованими.

Нашу непідготованість і безрадность можна б виправдувати причинами зовнішнього порядку, мовляв, наше церковне життя знаходиться після перещеплення його в чуже оточення в пелюшках, воно потребує часу, щоб сконсолідуватися, щоб віднайти себе самих тощо. Все це правда. Але, врахувавши всі ці труднощі, неміч нашої Церкви коріниться в чомусь іншому; насамперед у тому, що розвиток нашого церковного життя йде по лінії повної декомпозиції. Це — парадоксальний феномен. У час, коли в католицькому світі зауважуються тенденції, щоб тягар відповідальности перенести на помісні Церкви з їх собором єпископів на чолі, які спільно вирішували б складні питання буття та дії цих церков і накреслювали б напрямні апостолування, в нас цей собор єпископів — у формі відомих конференцій — є незцементованим, без якоїсь чіткої проєкції своєї дії в цілому. У висліді цього маємо на еміграції не одну Церкву-Дочку, а безліч «удільних князівств з удільними князями» на чолі. Не йдеться тут про централізацію нашого церковного життя в адміністративному розумінні, але про усвідомлення відповідальних за долю нашої Церкви пастирів ідейного змісту та ідейного скерування всього життя нашої Церкви в усіх країнах її існування. Ми хотіли б бачити скромні початки такого усвідомлення в конференціях наших владик, але, мабуть, ці конференції залишаються ще покищо у сфері експериментування. У Церкві, як живому організмі всіх вірних, не відчувається відгомін цих конференцій.

Заіснував парадоксальний стан: в організаційній структурі нашої Церкви на чужині розбудовано її ієрархічну верхівку, натомість забуто про її ідейно-духову злютованість та єдність, які губляться за цим зверхнім риштуванням. За якийсь час, якщо скоро не дійде до усвідомлення цього стану і його вже зарисованих ліній розвитку, дійде до повного роздрібнення і навіть відчуження між окремими одиницями, якими є сьогодні посталі митрополії, владичества чи екзархії. У площині цих декомпозиційних процесів ми дивимосся також на недавній Синод канадської митрополії. Хоч на ньому зовні продемонстровано прив'язаність вірних до Церкви і незаперечні досягнення п'ятдесятьох років життя нашої Церкви в Канаді, такий Синод тільки однієї частини нашої Церкви на чужині закріплює стан декомпо-

зиції. А якщо вірити вісткам про перебіг нарад і зміст синодальної тематики та прийнятті постанови, то треба цей синод вважати невдалим, що більше — регресом у розвитку нашої церковно-релігійної думки. Чи Синод не був спробою, щоб глухий відгомін віджилого й безповоротно минулого прибрати в шати ще живого і дійсного? Було б незвичайно інтересним провести студію відомих вже матеріалів Львівського синоду, що відбувався під час більшовицької окупації 1940-41, і матеріалів та вирішень Канадського синоду 1962. Сконфронтувавши ці матеріали, доведеться, мабуть, прийти до несподівано прикрих стверджень. Якщо говорити про Львівський синод, то він своєю тематикою, атмосферою, в якій він відбувався, і способом його проведення — відкриті двері для участі та висловлення думки кожному священикові, навіть відмічення та поставлення проблеми про доцільність вислухати думку мірян, довгий час тривання і тому можливість ґрунтовного розглянути питання, — був справді багатим. Він накреслював проєкцію життя нашої Церкви, хоч у ньому не було найменших виявів зовнішнього «торжествуванням». Закоханість у зовнішню маніфестацію, а не у внутрішню контемпляцію явище нашого життя, над яким варто замислитися.

А що було природнішим і ближчим, як те, щоб — коли вже конечно вирішено відбутися такий синод одній митрополії — поставити йому проблематику під виключним аспектом грядущого Вселенського Собору? Що було природнішим, якщо б після обслідування ситуації на відтинку церковно-релігійного життя в усіх країнах нашого поселення і після заслухання побажань, сугестій чи навіть просьб наших вірних, мірян та духовників, якраз на такому Синоді, використовуючи ще й присутність всіх єпископів, що з'їхалися на свою чергову конференцію, ще раз обдумати всі соборові проблеми і з непорожнім возом вибратися на Вселенський Собор? Святкування 50-ліття нашої Церкви в Канаді — це безсумнівно гарне свято, але п'ятдесятиліття зобов'язує не тільки до того, щоб поглянути на пройдений шлях, але кинути динамічну і чітку проєкцію в майбутнє.

З декомпозицією, яка зарисовується на структуральному та ідейно-духовному елементах нашої Церкви, як церковно-релігійної спільноти, тобто в її соматичній і пневматичній частинах як живого організму, в'яжеться явище затрачання зв'язку з Церквою-Матір'ю. В ієрархічному складі помічається велика недостача тяглости в перебіранні духової спадщини. Воно й не диво, коли зважити факт, що серед складу ієрархії хіба одна чи друга одиниця самою своєю життєвою формацією ще старається цю тяглість зберігати. Такий ієрархічний склад — це очевидно невмолимий закон життя, але справа в тому, щоб і діти, які формуються у відмінних умовах, у відірванні від землі своїх батьків і дідів, в оточенні чужих впливів, перебираючи найвищі церковні достоїнства, перебирали також найбільші зобов'язання і найбільший тягар: бути свідомими переємцями спадщини. Якщо

такий реалітет не заіснує, тоді пересаджена на чужий ґрунт квітка нашого церковного життя мусить зів'язнути і треба б замислитися, чи варто будувати штучну теплярню, в якій цю квітку зберігати.

Резюмуючи рефлексії, доводиться сказати, що шанси, яка була нам дана впродовж трьох років передсоборової підготовки, ми не використали. Для нашої Церкви Собор прийшов на десятки років передчасно, бо наша Церква-Мати засуджена на мовчанку, а її Церкви-Дочки виявили безрадість і залишилися позаду своїх християнських Церков-Сестер бодай на десятиліття. Для нас на чужині ХХ століття ще не надійшло. І так після трьох років невикористаних шанс прийшли на Вселенський Собор наші ієрархи.

У день відкриття Собору автор цих рядків отримав алярмуючий телефонний заклик з далекої чужої країни. Співрозмовець-священик інформував про те, що наші вірні нарікають на те, що німецький кореспондент євровізійних станцій, вчислюючи ієрархів різних народів, в тому числі маловідомих молодих афроазійських народів, не назвав нашої ієрархії їхнім національним іменем. Не знаємо, що спричинило таке звітування коментатора: незнання, зла воля чи, може, позакулісове аранжування. Для нас важливе те, що в реакції наших вірних виразно виявляється бажання, щоб наша Церква виявила свою підметність і заманіфестувала її перед усім християнським світом. Підметність, а не безіменність — це ті реалітети, які наш пересічний вірний хоче бачити в своїх ієрархів. Водночас він вимагає від чужого світу, щоб цю підметність респектовано. Однак наші обурення, бажання та вимоги до чужого світу стають безпредметними і необґрунтованими, якщо самопочуття підметности, і то в різних аспектах — християнському, обрядовому, національному, навіть ієрархічному — не стане власністю самої ієрархії.

Не зважаючи на всі оці недоліки — безіменности в очах чужого світу, безпідметности з погляду невикористаних шанс і самосвідомости — наша Церква з'явилася на Вселенський Собор і була на ньому дуже міцно представлена. Не маємо на гадці присутности числової, що рахується кількістю фізично присутніх церковних достойників, бо відомі нам вселенські собори — Ліонський, Фльорентійський, Констанцький, де були ледве по одному представникові нашої Церкви старої Руси-України, і відомо, що вони вміли заступати свою Церкву. Не йдеться нам також про нашу Церкву на чужині. Йдеться про нашу, в справжньому розумінні цього слова, Церкву: Католицьку Церкву християнського Сходу на українській землі східно-європейського простору. І ця наша Церква була присутня найбільш шляхетною і найбільш реальною присутністю. У відмінності до чисто фізичної цифрової присутности, яка з пункту бачення надприродного, ба навіть і природного людського, може виявитися дуже проблематичною, назвемо цю присутність таїнственно-

пневматичною. Присутність нашої Церкви, характер якої носить на собі вже знамено містерії, виявляється в її свідченні: постійному, незламному, персоналізованому митрополитом Йосифом. Вона виявляється в терпінні, ісповідництві, мучеництві. Ця присутність важлива не тільки для Собору, вона цінна для щоденного життя і вікового буття Вселенської Церкви. Присутність свідчення шляхом терпіння, ісповідництва і мучеництва є такою міцною і є таким невід'ємним атрибутом Христової Церкви, що коли б ці елементи зникли в бутті Христової Церкви, доводилося б ставити турботне питання, наскільки і чи Христова Церква відображає життя Христа-богочоловіка і наскільки вона є на правду містичним тілом Христа у своїй земній мандрівці. Вселенський Собор є справді вселенським не тільки тим, що на ньому представлені всі кінці землі, він може називатися вселенським перш усього тому, що Христова Церква, яку Собор видимо репрезентує сьогодні, на наших очах, дає постійне свідоцтво вселенськості і католицькості.

Таїнственно-пневматична присутність нашої Церкви на Вселенському Соборі рекомпенсує і в майбутньому буде рекомпенсувати великою мірою нашу, на жаль, немічну фізичну присутність. Ця неміч виявилася навіть у такій, здавалося б, периферійній сфері: український християнський світ не спромігся на те, щоб зорганізувати свою власну, різними кореспондентами представлену пресову службу. Справа не в браку зацікавлення Собором з боку української преси на чужині, справа в тому, що вся чисельна українська ієрархія вважала, це, мабуть, непотрібним; немає сумніву, що це коштвна справа, але наша Церква на чужині вже не така й бідна, щоб не могла на це спромогтися. Коли бостонський архієпископ, кардинал Кашінг, дав пропозицію організаторам Собору, що він, якому важко слідкувати за соборовими нарадами латинською мовою, тотовий на свій кошт збудувати в храмі св. Петра технічну апаратуру для симультанних передач у живих мовах, то ми певні, що українські сусіди цього бостонського архієпископа не відчули б ні трохи матеріальної скрути, якби захотіли організувати пресову станицю для обслуги всіх нас, вірних цієї Церкви, пастирями якої є наші ієрархи. Українські вірні потрактували б це не як великодушний жест (жести були модні колись), але як вияв пастирського піклування за своїх вірних з боку пастирів. Залишилося при скромній обстанові, на яку міг спромогтися резидуючий у Римі ієрарх; з єдиним українським кореспондентом, який зате не коштує нашим ієрархам (а дехто з них таки грошовитий), ніже centa і не справляє жодного клопоту, цьому кореспондентові можна хіба співчувати. Не під силу одній людині нести такий тягар, бож подія, що має бути предметом інформації і коментування, має справді великі вселенські розміри.

До подібної периферійної справи зараховуємо також появу на Вселенському Соборі офіційних спостерігачів Московської патріархії.

Щоб насвітлити сам феномен, треба згадати про декілька деталей. Насамперед треба ствердити, що як Секретаріят для єдності християн, так і Комісія для справ Східної Церкви робили всі заходи, щоб якнайбільше представників християнського некатоліцького світу взяло участь у Соборі в ролі (яку по довгих дискусіях і застанавах узгіднено) спостерігачів. Що всі заходи в цьому напрямі не завжди були успішні, про це ми вже згадали. Зокрема православний світ вирішив, мабуть, більшістю під впливом Москви і проти інтенцій Константинополя стриматися від висилки спостерігачів. На це складне становище мала незаперечний вплив Московська патріархія, яка між іншим свою негативну поставу до Вселенського Собору виявила в статті «Журнала Московської патріархії» з травня 1961, хоч, щоправда, вже в кінці 1961 року під час асамблеї в Нью-Делі архиеп. Нікодим заявив одному католицькому журналістові, що ця стаття, п. н. «Нон посумус» не означає, що двері до Риму замкнено.

Запрошення поновлено, представники Секретаріату пробували ще в останню мить змінити позицію православних Церков. Серед цих вагань та хитань один з представників Секретаріату виїхав до Москви, щоб особисто передати запрошення. Не оглядаючись на позицію інших православних Церков, представники московського патріярха з'явилися кілька днів пізніше у Вічному місті. Які мотиви такого несподіваного рішення і зміни становища? Ми згадали, що вони можуть бути аж надто земного характеру, холодної калькуляції, де моменти політичної натури, спільні для політичного і церковного московського центру, відігравали головну роль. Ми свідомі того, що висилка спостерігачів могла відбутися тільки за відомом і дозволом, ба навіть дорученням теперішніх володарів червоної імперії і за благословенням патріярха Алексея. В інтересі політичних керманічів СРСР лежить демонструвати, де тільки це можливо, свою «миролюбність», свою тезу про «мирне співіснування», тезу про «свободу» сумління та релігійних переконань в СРСР. Де ж можна було краще продемонструвати це, як не на Вселенському Соборі в цьому «гнилому західньому капіталістичному світі», де знайдуться ієрархи різних народів і різних рас, зокрема народів Азії, Африки, Південної Америки, отже просторів, на які скерована увага комуністичного московського центру? Ці ієрархи в більшості не зорієнтовані щодо справжнього становища Церкви та релігії взагалі на просторах СРСР.

Найкраще заперечення всього того, що в даній ділянці говориться про СРСР та комунізм взагалі, — це присутність офіційних представників-спостерігачів на соборовому паркеті, на який скеровані очі всього, в тому числі також і нехристиянського, світу. Друга причина такої зміни дотеперішньої постави носить радше характер внутрішньої розгри, яка століттями ведеться між московським релігійним центром і Константинопільською патріярхією за першість, за своєрідний примат у православному нез'єданому світі. Константинопіль-

ська патріархія живе і зберігає свою першість на основі історичних традицій і свого морального, віками виробленого авторитету між Церквами-Сестрами православного Сходу. У противагу до цього московський церковний центр впродовж віків кидав у розгріву свою силу — силу імперії, колись царської, сьогодні червоної комуністичної. Кожний клаптик нового терену, здобутий на Близькому Сході, в Азії, Африці чи в обох Америках для московського релігійного центру — це нова здобута позиція для російської імперії. Задемонстрування свого повного суверенітету в рішенні, незалежно від постави слабих своїми впливами Церков православного Сходу — це також нова здобута позиція у віковій розгрі з вселенським константинопільським патріархом. Останній аспект спільного рішення обох російських імперіальних центрів — політичного і церковного — це розрахунок на викликання замішання, може, навіть своєрідних конфліктів сумління серед католиків Заходу. Ці ж католики свідомі того, чим є комунізм, їм відома його атеїстична постава, відомі всі його намагання та методи, застосовувані на те, щоб з корінням знищити всяку релігію; їм відомі також гоніння й переслідування самої Православної Церкви в СРСР. Своєю присутністю і своїми заявами спостерігачі цієї ж Церкви все це заперечать!

Можна б реєстр мотивів продовжувати, можна б навіть не бути далеким від правди, якщо ствердити, що серед спостерігачів знаходяться одягнені в священничі ризи служителі червоного культу. Одною тільки не можна заперечити: ця російська Православна Церква була і є реалітетом. Щобільше, ми, українці, мусімо усвідомити, що в час жовтневої революції, як і в пізніші роки революційного комунізму, ця Церква зуміла сконсолідуватися; вона, відновивши свій патріархат і покінчивши з синодальщиною, зуміла зберегти свою спадщину і не розтратила її в час переслідувань і соціальних та політичних перемін. Ми мусімо також усвідомити, що в той самий час, коли українське православ'я розгубилося так далеко, що навіть відійшло від своїх традиційних канонічно-правних основ, російське православ'я шукало свого рятунку у повороті до твердих канонічно-правних основ. Це речі, з якими світ рахується і які цей світ визнає за реалітети.

Ми, українці, католики і православні, не можемо підходити до комплексу російського православ'я виключно з позиції цілковитого за судження та заперечення його. Раз нам дано бути сусідами російського народу, — в національному і релігійному розумінні, — так тоді нам призначено шукати доріг розв'язки цього сусідства, не зважаючи на те, які жалі, і таки виправдані жалі, ми не мали б до цих сусідів, і не зважаючи на все об'єктивне лихо, кривди, навіть знищення, яких нам ці політичні та церковно-релігійні центри впродовж вікової історії аж до найновіших днів заподіяли. Наріканнями, протестами, демонстраціями, ненавистю ні до чого не доведемо і нічого не досягнемо. Не забуваймо, що ми будували цей московський центр нашими

українськими силами, духовими і фізичними. Але збудувавши його, ми втрачали себе самих. І тому до питання складного сусідства на народній і церковній площинах ми мусимо підійти так, як годиться зрілій нації. Якщо йдеться про церковний бік справи, ми мусимо бути готові простити і будувати своє відношення до Церкви наших сусідів на основах християнської любови. Не заперечуючи реалітету Церкви нашого північного сусіда, ми боремося за суверенітет своєї Церкви. Ми боремося за повернення позиції колиски християнства на європейському Сході — давньої Київської митрополії, з якої вийшов теперішній російський православний центр. Ми будемо російську православному центрові завжди нагадувати і в усьому християнському світі настоювати на тому, що, якщо ми маємо взагалі впорядкувати наші сусідські взаємини, українська Церква мусить користуватися такими ж суверенними правами, якими користуються православні церкви багатьох менших народів. Нашим обов'язком є в повній свідомості стану і небезпечних, навіть нехристиянських виявів і дій Московської патріархії звернути увагу на цей жалюгідний стан, але не з позиції ненависти та негації, а з позиції журби за Церкву нашого сусіда, журби за долю християнства, з позиції братньої християнської любови. Ми навіть мусимо закликати до молитовного походу за повернення в усій Православній Церкві, особливо в її керманичів, справжнього християнського духа. Ми мусимо молитися за те, щоб зберетглися не тільки мури православних російських храмів, щоб не тільки час до часу там лунали, дуже часто напоказ, літургічні пісні, але за те, щоб у цих холодних мурах святинь перероджувалося, переображувалося і просвічувалося духовно й внутрішньо російське православ'є.

Як згадано, світ рахується з реалітетами, і в його очах та оцінці Московська патріархія таким реалітетом є. Не сміємо забувати, як міцними були і є бажання широких, в тому числі римських, кіл, щоб, нарешті, представники цієї існуючої Церкви з'явилися у Ватикані. І вони з'явилися. Немає потреби з цього приводу впадати в дефетистичні настрої, в переполох чи розгубленість. Навпаки. Якщо глянути на сам факт присутности спостерігачів від Московської патріархії з позиції довір'я до Божого Промислу, не зважаючи, хто б цими спостерігачами не був і з якими інтенціями вони не появились б, то нам доведеться визнати незаперечний позитив такого факту. Це ж бо з'являються на Вселенський Собор представники-спостерігачі тієї Церкви і того московського центру, які бачать у Ватикані тільки жахливий центр світової реакції, моральну підпору капіталістичного світу, підпалювача воєн тощо; вкінці, Ватикан — це, мовляв, «реквізит минулих віків» і є «на порозі своєї смерти».

Поява спостерігачів є посереднім запереченням усього цього пропагандивного та пасквільного матеріалу, це є визнання моральної сили вселенського центру всього християнського світу. Це вперше по довгих віках роздорів і підбурювання до постійної ненависти з'явля-

ються «люди з Москви» на Ватиканському горбі. Чи не може ця подія бути переломовим зворотом у духовій поставі цієї Церкви до Апостольської Столиці св. Петра і до вселенськості Христової Церкви взагалі? Чи ця поява не може бути маленьким початком до оновлення російського православ'я на євангельських основах Христової благовісті?

Нехай навіть вважатимемо цю появу актом наскрізь зовнішнім — без внутрішнього переконання і без крушення душі, до того навіть актом наскрізь політичної рафінеси, то чи маємо ми перестати надіятися, що за цим ще порожнім актом не послідує в якомусь дальшому часі також акт духовної переміни? Скаже хтось, це не можливе! Відповімо: в Бога все можливе. Можливе й те, що описане в чудовій притчі про блудного сина. Цей син «жив блудно» і дійшов до того, впав так низько, що кормився кормом свиней, але й він у відповідний момент «прийшов до себе», зрефлектував і повернувся до дому свого батька, а батько прийняв його в свої відкриті рамена і радів, що «цей син був мертвим і ожив». Правда, другий син, рідний брат блудного, сердився і докоряв. Він не міг зрозуміти містерії християнської любови.

Якраз із глибин цієї християнської любови до кожного брата нам хотілося б привітати факт появи спостерігачів Московської патріархії, нам хотілося б сказати цим спостерігачам і те, як ми терпимо не тільки трагедію нашої Церкви, трагедію, співспричинником якої є керівництво їхньої Церкви, але як ми терпимо та боляче відчуваємо цю трагедію, як трагедію всього християнства на європейському Сході, якою плямою залишиться в історії ця страшна християнська трагедія; нам хотілося б сказати цим спостерігачам, щоб вони своїми впливами у відчутті християнської братньої любови улегшили долю нашого на засланні суцього і страждущого митрополита Йосифа і всієї нашої Церкви на українській землі; нам хотілося б побажати, щоб їхня Церква доклала всіх старань для відродження духа Христової благовісті на просторах колись квітучого в ісповіді Христової істини європейського Сходу. Нам, вкінці, хотілося б сказати їм про те, щоб ми спільно доклали всіх старань, молитов і трудів, щоб здійснити заповітну молитву Христа Спасителя: «Отче Святий, да всі єдино будут...»

Вселенський Собор покінчив свою першу сесію. Тематика перших схем викликала живу дискусію. Сама тематика така важлива, що її обговорення треба залишити іншому оглядові. Несподіванка Собору — це те, що він наперекір прогнозам не є форумом махінального голосування. На Соборі говорять, дискутують, аргументують, борються і наступають. Думка з думкою зустрічаються. Собор стає діалогом — розмовою Христової Церкви чи радше її найчільніших представників. Розмовою братньою, пройнятою євангельською любов'ю до

ближнього і в пошані до свободи людини, що є Божою дитиною; а свобода — це неоціненний дар неба.

Чи Собор є епілогом однієї епохи і прологом нової? Нашу відповідь важко зрозуміти, не проаналізувавши тематики і не будучи в посіданні зобов'язуючих рішень. Але все ж таки на поставлене питання вже тепер відповімо: Христова Церква — це неперервна тяглість Божої установи посеред епох і просторів. Бутя Христової Церкви безперервне аж до кінця віків, а місія Христової Церкви берегти і проголошувати істину Христової благовісти і освячувати благодаттю Духа Святого кожному людину. Вселенський Собор — це тільки вияв цього неперервного, тяглого посланництва Христової Церкви, і тому він не буде ні епілогом, ні прологом; не буде ні після-, ні передсловом, а просто буде словом Христової благовісти і благодаті для всього християнського люду і для всього людства — теперішнього і прийдешнього.

НОВА КНИГА

У бібліотеці «Сучасности» вийшла з друку і поступила в продаж нова книга:

ПОЕТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

Нова поезія на Україні

Вибір із віршів Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Віталія Коротича, Івана Драча та Євгена Гуцала.

Вступна стаття і біографічні нотатки Богдана Кравцева.

Книжка містить вибір найкращого, що є сьогодні в поезії УРСР.

Характеризуючи молодих поетів, Б. Кравців пише у вступній статті:

«У своєму намаганні вивести українську поезію на нові шляхи і вирватися з замороженого кола колгоспно-виробничої та партійної тематики молоді поети широко використовують не тільки багаті засоби української пісенности і крапці традиції досьогочасної української поезії, але й надбання і здобутки сучасної західньої поезії...»

Ціна одного примірника 4 нім. марки, 1 дол. в Америці або рівновартість в інших країнах.

Замовлення приймає видавництво «Сучасна Україна».

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ М. П. ДРАГОМАНОВА

(Короткий життєписний нарис)

Михайло Петрович Драгоманов був борцем за свободу, правду і справедливість у взаєминах між окремими індивідами і народами; був видатним ученим і мислителем, що плідотворно працював у найрізніших царинах науки: і як історик-соціолог, літературознавець, і як тонкий критик, нарешті, як етнограф, фольклорист і етнолог, допитливий дослідник народного життя і творчості; був публіцистом, що відзначався залізною логікою своїх аргументів, які безпощадно розтрощували противника; був, нарешті, далекозорим політиком і громадським діячем, який мав величезний вплив не тільки на своє покоління, але й досі є об'єктом хвали одних і осуду других, що неспроможні оцінити його діяльність об'єктивно, з історичної перспективи.

Розуміється, біографія діяча такого формату, як Драгоманов, не може бути байдужа ні для його шанувальників, ні для противників. Та й сама з себе вона незвичайно цікава. Це не біографія далекого від світу кабінетного вченого, а біографія людини, що все своє життя стояла в боротьбі за свої ідеали і переконання і не схибила з вибраного шляху.

Життя Драгоманова було драматичне, повне руху. Забігаючи вперед, скажу, що доля не була зичлива до нього і не жалувала йому різних ударів. Йому доводилося переживати і матеріальні злидні, що доходили не раз до справжньої нужди, і моральні прикrostі, спричинені, з одного боку, тяжкими конфліктами і сутичками з людьми, йому неприхильними, і політичними противниками, а з другого — не менш болючими, а часом і не позбавленими драматизму непогодженнями і розходженнями з однодумцями і приятелями.

Розглядаючи біографію Драгоманова, можна сказати, що вона не менш цікава, ніж найцікавіші з його творів. А заразом вона у високій мірі повчальна і може правити за зразок і приклад, як жити і працювати на користь і добро свого народу і всього людства.

Його біографію можна поділити на чотири періоди: полтавський, від народження до закінчення гімназії (1841-1859); київський, від вступу до університету до еміграції (1859-1876); женеvський, від початку еміграції до переїзду до Болгарії (1876-1889), і софійський, останній, від приїзду до Софії до смерті (1889-1895).

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД

Народився Михайло Драгоманов 6 вересня 1841 в м. Гадячому на Полтавщині в сім'ї малозаможного поміщика, і ця обставина визначила його майбутність, його особисте життя і його наукову і громадську діяльність. Річ у тому, як це зауважив сам Драгоманов в одному з своїх творів, що садиби дрібних і середніх поміщиків-дворян на Лівобережній Україні були своєрідними культурними гніздами, звідки виходили поступові громадські і наукові діячі і письменники та мистці.

За своїм соціальним станом вони близько стояли до простого люду, до якого належали і за своїм походженням, як потомки колишніх козацьких старшин, і завдяки цьому знали його потреби і співчутливо ставилися до його становища. У протилежність до дворянської знаті, відірваної від народу, яка заради кар'єри проживала в столиці імперії, дрібні дворяни безвиїзно сиділи в своїх маєтках і брали діяльну участь у місцевих справах свого повіту і губернії. А заразом їх матеріальне становище давало їм змогу провадити культурне життя і виховувати своїх дітей. Завдяки цьому їм не чужі були західноєвропейські поступові ідеї, які допомагали їм усвідомити дійсність, що їх оточувала, і які вони намагалися здійснювати в практичному житті. З цих дрібнопанських гнізд вийшло дуже багато заслужених українських діячів, що великоплідно попрацювали на різних полях для добра своєї батьківщини. Досить заглянути, наприклад, у словники полтавських діячів Івана Францевича Павловського, що вийшли напередодні першої світової війни у Полтаві коштом місцевої архівної комісії, щоб у цьому переконатися.

Одним із найвизначніших поміж них був саме М. П. Драгоманов. Він ріс і виховувався в оточенні української народної стихії і під впливом гуманних і ліберальних ідей, які панували в домі його батьків.

Батько його, що замолоду служив у Петербурзі, вернувся на батьківщину в 30-их рр. минулого століття з ідеями, як згадує М. П. Драгоманов у своїй автобіографії, що являли собою мішанину християнства з філософією XVIII віку та якобінства з демократичним цезаризмом.

Розуміється, з такими поглядами він не міг дістати собі посади в канцелярсько-дворянських умовах повітового життя миколаївської доби і займався допомогою всякого роду пригнобленим, як, наприклад, селянам, безправно приписаним у кріпаки, або рекрутам, несправедливо взятим у солдати тощо. За це його терпіти не могли місцеві кріпосники і повітова влада. Дядько Драгоманова був офіцером і брав участь у таємному «Товаристві з'єднаних слов'ян», з якого вийшли учасники декабристського повстання на Україні. З цього можна бачити, в якій ідейній атмосфері виховувався Михайло Петрович. Під впливом батька вже змалку прокинулася в нього любов до читання,

і він, будучи ще в повітовім училищі (1849-1853), куди віддав його батько підготовлятися до навчання в гімназії, прочитав майже всі цікаві книжки з батьківської бібліотеки.

По скінченні училища Драгоманов був прийнятий у полтавську класичну гімназію. Серед її вчителів було кілька освічених і гуманних педагогів, які багато сприяли дальшому розвиткові тих ідейних засад, що їх юнак виніс із рідної хати. Михайло Петрович особливо багато завдячував учителеві історії Строніну, який, крім інших творів поступового напрямку, давав йому читати твори Герцена та заохочував вивчати чужі мови, щоб знайомитися з гуманними і ліберальними творами, бо уряд — казав він — може, як захоче, заборонити такого роду літературу російською мовою. Під впливом Строніна Драгоманов ще в гімназії прочитав історію XVIII віку Шльоссера, твори Гізо та інших.

В гімназії ж, можна сказати, почалася і громадська та журналістична діяльність Михайла Петровича. Він брав участь у таємному учнівському гуртку, члени якого вибрали його редактором свого рукописного журналу. Тоді ж таки довелося йому зазнати і першого важкого життєвого удару. Він став в обороні свого товариша, якого скривдив надзиратель. Останній поскаржився директорові, і Драгоманова перед самим закінченням гімназії викинено з неї без права вступу в інші середні школи. Лише завдяки втручання ліберального куратора Київської шкільної округи Пирогова вдалося йому скінчити гімназію і вступити в університет.

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД

Восени 1859 року Драгоманов був прийнятий на історично-філологічний відділ Київського університету. Молодий студент прийшов в університет із солідним запасом знання і можливістю орієнтуватися в «штурм унд дранг», який починався тоді серед університетської молоді Росії. Тут він відразу попав у гурток студентів, які заснували перші в Росії недільні школи і ревно займалися в них просвітою простого люду. Це був початок знаменитого згодом «ходження в народ». Драгоманов викладав у школі історію Росії, звертаючи відповідну увагу і на минулу долю рідної України. Він мріяв обробити свої виклади і надрукувати їх окремою книжкою, та цю мрію йому не судилося здійснити, тому що російський уряд, побоюючися зближення інтелігентної молоді з народом, поспішив у 1852 році закрити недільні школи і не допустити вчителів-студентів до київської «Тимчасової Педагогічної Школи», що заступила закриті недільні школи.

Крім цієї педагогічної діяльності, до речі сказати, добровільної і безплатної, належить згадати і про перші публічні виступи Драгоманова, які звернули увагу громадянства і професури на молодого

студента. Весною 1861 року Драгоманов виголосив палку промову над труною великого українського поета Тараса Шевченка під час зупинки в Києві домовини з його тілом, коли перевозили її з Петербургу до Канева для поховання над Дніпром, на так званій Чернечій горі.

Другу промову виголосив студент Драгоманов на прощальному бенкеті, що його влаштувала київська інтелігенція кураторові Київської шкільної округи Пирогову, усуненому з займаного ним становища за ліберальні реформи, що припали не до смаку урядові. Молодий промовець з юнацьким патосом відзначив, на велике вдовolenня присутніх, які нагородили його бурхливими оплесками, видатні заслуги Пирогова на педагогічному полі, який заступив пануючу в школі перед його приходом солдатську дисципліну моральною і обмежив сваволлю шкільного начальства, що дозволяло собі всіляко катувати своїх вихованців, нещадно сікти їх різками і навіть бити полінами.

Ця промова викликала велике незадоволення київської адміністрації. Передрук її в пресі був заборонений, а ректорові університету була висловлена догана («зауваження»). Проте для самого Драгоманова його сміливий виступ мав гарні наслідки, зблизивши його з гуртом ліберальних професорів, що дало йому змогу поширити свою наукову працю з всесвітньої історії. Михайло Петрович тоді вивчав головним чином римську історію. В 1862 році професор всесвітньої історії Віталій Шульгин, що в той час визначався ліберальними поглядами, виходячи у відставку, рекомендував свого талановитого учня раді університету як кандидата на професорську катедру і радив вислати його по скінченні курсу за кордон для дальшого вдосконалення. Тим часом, невдовзі після цього, завдяки польському повстанню, що сильно налякало уряд, повіяло і в університеті іншим духом. Консервативна партія на історично-філологічному відділі, що подужчала по відході ліберала Шульгина, всіляко затягала відрядження Драгоманова, до якого ставилася неприхильно за його радикальні погляди. І от по скінченні університету в 1863 році йому, замість їхати за кордон, довелося шукати заробітку, щоб мати змогу виховувати брата і сестру, які лишилися після несподіваної смерти батька на його руках. Задля цього Драгоманов прийняв посаду викладача географії в одній із київських гімназій, а заразом, щоб прискорити відрядження, почав робити заходи про дозвіл читати лекції в університеті в ролі приват-доцента. Оборонивши 25 травня 1864 року дисертацію *pro venia legendi* з римської історії на тему «Імператор Тіберій», Драгоманов був допущений до викладів на правах приват-доцента. Нещастя хотіло, щоб того самого року несподівано вмерла мати його нареченої, і йому довелося скоріше, ніж він гадав, женитися, що ще більше погіршило його і без того тяжке матеріальне становище. Щоб поліпшити його, Михайло Петрович був приневолений, крім наукової і педагогічної праці, зайнятися журналістикою, містячи вступні і кри-

тичні статті та кореспонденції в столичній ліберальній пресі, головню в газеті «Петербургские Ведомости». У своїх статтях він торкався різних питань місцевого життя, адміністративного управління, економічного становища, шкільної справи і національних відносин у т. зв. Південно-Західньому Краї, себто Київській, Волинській і Подільській губерніях, що стояли під управою окремого генерал-губернатора.

Говорячи про національні відносини краю, Драгоманову часто доводилося торкатися політики російського уряду супроти поляків, а в зв'язку з цим і його політики в слов'янському питанні взагалі і українському зокрема. Ці дописи і статті Драгоманова були не до смаку місцевій і центральній владі, а також і консервативним колам київського громадянства, що підтримувало їхні дії. Писання Драгоманова викликали репліки в близькій до уряду пресі, на які йому доводилося відповідати. А треба сказати, що з нього виробився знаменитий публіцист, який сміливо і непохитно боронив свої переконання і різко критикував реакційні заходи уряду та не менш реакційні погляди і вчинки різного роду ретроградів. Полемізувати з Драгомановим було небезпечно, бо він легко розтрощував противника залізною логікою своїх доказів.

Незадовго перед початком журналістичної діяльності, весною 1863 року, Драгоманов зійшовся з українськими національними колами і ввійшов у їхню київську організацію, так звану «Громаду», що складалася ще в 1859 році. Зблизився він із членами «Громади» на ґрунті народної просвіти, питаннями якої живо цікавився ще з часу навчання в недільній школі.

Торкаючися цих питань у пресі, Михайло Петрович обстоював необхідність навчання в школах на Україні українською мовою та складання тією мовою підручників, узasadнюючи свої погляди педагогічними міркуваннями. На цьому ґрунті у нього сталася сутичка з урядовими сферами, які вороже ставилися до українського руху, особливо після польського повстання. В українському русі уряд добачав «польську інтригу», спрямовану на розчленування «єдиного русского народа» і держави. Не зважаючи на те, що українці негативно поставилися до повстання в наслідку претенсій поляків до українських земель, російські реакціонери не припиняли своїх безглузких обвинувачень, вимагаючи від уряду суворих заходів проти «українського сепаратизму». І уряд не забарився стати на шлях репресій. Міністер народної освіти, «англоман» граф Валуев, що вважався за ліберала, тайним обіжником, виданим у 1863 року, заборонив друкувати українською мовою дитячу і популярну літературу, в тому числі і книжки релігійного змісту, бо, мовляв, «ніякої української мови не було, нема і бути не може».

З часом навіть обговорення користи навчання в школах на Україні рідною мовою населення почало прирівнюватися до вчинків, спрямованих на повалення існуючого ладу. І коли Драгоманов весною 1866

року помістив у «Петербургских Ведомостях» негативну рецензію на «Книгу для чтения в народных школах Киевского учебного округа», що її склав куратор округу, реакціонер князь Ширинський-Шихматов, який заступив Пирогова, — вказуючи на її цілковиту непридатність до вжитку в народних школах взагалі, а в українських зокрема, то й сїятельний автор і урядова преса, що стояла на його послугах, накинулись на Михайла Петровича з обвинуваченнями в українському сепаратизмі. В результаті Драгоманов попав під догляд поліції, як «неблагонадійний». Цей догляд тривав кілька років і був причиною того, що коли Михайло Петрович, оборонивши в 1870 році написану в 1869 дисертацію на ступінь магістра — «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит», був заіменованій радою університету штатним доцентом і відряджений коштом університету за кордон, князь Ширинський-Шихматов із помсти не затвердив вибору (це було в компетенції куратора), аж поки Драгоманов не повернеться з відрядження. Через це Михайло Петрович не одержав повної суми асигнувань, які належали відрядженім за кордон молодим ученим.

Викладаючи в університеті, Драгоманов займався вивченням головним чином римської історії. З неї він вибрав і тему для згаданої вище своєї дисертації. В цій праці Михайло Петрович висловив багато оригінальних поглядів, випередивши Момсена, але поміщена в провінційальному виданні («Известия Киевского Университета»), до того ще друкованому в незначній кількості примірників, вона лишилася непоміченою навіть у Росії, не говорячи вже про Захід, і тому не зробила того впливу на розроблення римської історії, який справедливо могла мати.

Вивчення старовинної історії, особливо релігії і мітології, змусило Драгоманова зайнятися цими темами і тоді, коли він перейшов до історії пізніших часів. Від них він перейшов згодом до історії слов'ян, де його особливо зацікавили народні перекази і фолкльор українського народу. У 1867 році Михайло Петрович разом з кількома своїми друзями зайнявся підготовкою до друку збірників української народної творчості, тим більше, що вони були майже єдиними українськими виданнями, не забороненими російською цензурою.

Наслідком цих зайнять невдовзі вийшли в світ чотири книги: два збірники українських казок і два — пісень. У 1869 році Драгоманов разом із професором В. Антоновичем почав підготовляти до видання збірку українських історичних пісень із відповідними вступами і коментарями.

Вивчення української народної поезії мало в житті Драгоманова велике значення: воно, як про це він сам признається в своїй автобіографії, примусило його ще більше полюбити український народ і пережити всіма силами душі всі болочі перипетії української справи в Росії і Австро-Угорщині.

Не зважаючи на свої наукові заняття, які забирали в нього бага-

то часу, Драгоманов не переставав цікавитися громадськими справами і охоче відгукувався на злобу дня. Тут годиться відзначити один його виступ, що мав велику вагу в його дальшій діяльності. У 1869 році, у зв'язку з студентськими розрухами в Петербурзі, заворушилися й київські студенти. Драгоманову, на запрошення знайомих студентів, довелося виступити з доповідями в їхніх гуртках і тут зіткнувся з централістичними тенденціями прибулого з Петербургу делегата-студента. Михайло Петрович рішуче виступив проти такого роду поглядів. Ця сутичка, як він сам про це згадає в своїй автобіографії, була початком його полеміки з великоруськими революціонерами-централістами і всеросійськими якобінцями.

За кордон Драгоманов був відряджений київським університетом на два роки, але пробув там цілих три (1870-1873), відвідавши за цей час Німеччину, Італію, Швейцарію й Австрію. Спочатку він удався до Берліну, де прожив вісім місяців у самий розпал німецько-французької війни, відвідуючи переважно виклади Момсена і пересиджуючи в бібліотеках. Одночасно він знайомився з політичним життям і громадськими відносинами в Німеччині. Крім Берліну, Драгоманов побував у Ляйпцігу, Бавцеві (Будишині), де його зацікавив лужицький рух, у Гайдельберзі (восени 1871). З Німеччини поїхав до Італії, у Фльоренцію (1872), у 1873 році відвідав Швейцарію (Цюріх), а в поворотній дорозі побував у Празі і Відні, де познайомився з слов'янськими діячами. В наддунайській столиці Драгоманов зійшовся також із австрійськими земляками-українцями, близько цікавлячися культурним і громадським життям Галичини. Крім своїх, сказавши, офіційних занять, для яких був посланий за кордон, Драгоманов скрізь збирав матеріяли для порівняльного коментаря до задуманого видання історичних пісень українського народу. Разом із тим знаходив час для співробітництва в російських ліберальних журналах, містячи в них статті на теми своїх досліджень або на теми політичні, громадські і літературні у зв'язку із спостереженнями над закордонним життям і політикою. З-поміж них згадаю начерки «Духовне панування» і «Боротьба за духовну владу і свободу совісти в XV-XVIII віках», опубліковані в петербурзьких журналах «Знание», невдовзі забороненому урядом, і «Отечественные Записки», при чому один нарис («Церква і держава в римській імперії») сконфіскувала цензура. У журналі «Вестник Европы» була надрукована його знаменита стаття «Східня політика Німеччини і обрусіння» (1872), яку він написав під враженням спостережень у дорозі з Варшави до Берліну і перебування в останньому. В цій статті Драгоманов проводив думку, що централізаторська політика російського уряду супроти неросійських національностей підтримує германський імперіялізм.

Знайомство з українським рухом у Галичині і з його представниками дало йому матеріял для статей про Галичину у «Вестник Европы»

(1873) і львівському українському журналі «Правда», а також у європейській пресі, як, наприклад, «Rivista Europea» й ін.

Згадані вище статті на українські теми започаткували багатющу інформаційну діяльність Драгоманова як українського політичного письменника і як інформатора російського і західноєвропейського громадянства про різні аспекти українського питання, що тривала до самої його смерті. Ці статті здобули їх авторів велику популярність, але разом придбали йому багато численних ворогів, не тільки в Росії, але і в Галичині, серед тамошніх консерваторів і клерикалів — «старорусинів», а також і «молодорусинів», які, щоправда, стояли на українській національній платформі, але не позбулися ще клерикально-консервативних поглядів своїх земляків із москвофільського табору.

Вертаючися з відрядження, Драгоманов прожив півтора місяця в Цюріху, де зустрів багатьох російських студентів та емігрантів, з якими познайомився був ще в Києві, і з ними тепер довелося йому полемізувати про можливість здійснення в Росії соціалізму. Не зважаючи на розбіжності поглядів — одні з них були прибічниками Бакуніна, другі — Лаврова, — всі російські революціонери були переконані, що селяни в Росії дозріли до прийняття соціалістичних ідей, і не погоджувалися з думкою Драгоманова, що в Росії потрібно спершу добиватися політичної свободи.

У Відні Михайло Петрович мав намір залишитися для видання літератури українською й російською мовами, але переконавшись, що його знайомі галичани не досить перейняті європейськими ідеями, отже йому трудно буде рахувати на їх співробітництво, вирішив їхати додому. По дорозі він відвідав Галичину і був вражений інертністю її громадського і культурного життя, однаково як консервативних старорусинів, так і їх противників молодорусинів-народовців. Драгоманов незабаром почав рішучу боротьбу з цією відсталістю, намагаючися всіма силами прилучити австрійських земляків до західноєвропейського культурного процесу. Писав відповідні статті, ширив поступові видання не тільки українські — їх було тоді дуже мало в наслідку цензурних заборон, — але й російські, за що одні стали називати його небезпечним руйніником основ громадського і політичного ладу, другі — русофілом і навіть агентом російського уряду. Однак Михайло Петрович не обмежувався самою лише критикою галицько-українського життя і діячів, але намагався знайти ґрунт і для спільної праці. Саме на час його перебування за кордоном припадає обмірковування ним, на доручення російських українців разом із галицькими земляками, статуту задуманого головним чином полтавцями товариства для розвитку української літератури. Воно повинне було знаходитися поза межами досягання царської адміністрації і цензури тому, що в Росії вже збиралися хмари над українським словом. Товариство це було засноване у Львові 11 грудня 1873 року, невдовзі після

повернення Драгоманова з відрадження, під назвою «Товариство ім. Шевченка». З нього згодом виросла велика наукова установа, яка стала справжнім огнищем української науки — «Наукове Товариство імені Шевченка» (1892).

Драгоманов приїхав до Києва у вересні 1873 року і незабаром по приїзді був затверджений на посаді штатного приват-доцента. У Києві він застав велике пошвавлення серед українців. Під час його відсутності було засноване українське наукове товариство під захисною фірмою «Південно-західного Відділу Російського Географічного Товариства».

Михайло Петрович узяв діяльну участь у працях цього товариства: виголошував доповіді на його зборах (наприклад, «Про українські пісні в порівнянні з західноєвропейською лицарською поезією» та ін.), друкував у його виданнях свої твори і т. д. Саме завдяки йому при Товаристві була утворена Комісія Західньої України. В 1874-75 рр. Відділ видав два томи приготованого Драгомановим разом з В. Антоновичем корпусу українських історичних пісень, а в 1876 році його власний збірник «Українських народних переказів і оповідань». Ці дуже цінні видання зустріли незвичайно похвальні відгуки не тільки російської, але й західноєвропейської наукової критики. Перший том «Історичних пісень» Драгоманов устиг, зарепрезентувати археологічному з'їздові, що відбувся в Києві 1874 року. Цей з'їзд був справжнім тріумфом української науки, підсумувавши її осяги, і викликав, з одного боку, велику радість і вдовolenня серед українського громадянства, а з другого — не менше роздратування в київських реакційних колах, які добачали в працях з'їзду і самого Відділу сепаратистичні тенденції. Напади на Відділ і його співробітників, що почалися з самого його заснування, тепер набрали ще більшої сили і перейшли в одверті погрози.

Перший привід для нападів на Відділ дала критична замітка Драгоманова, яку він помістив у «Вестнику Европы» 1873 року, про обід, улаштований київськими реакціонерами міністрові графові Д. Толстому, який відвідав Київ, з нагоди його від'їзду з столиці України, та про виголошені на цьому бенкеті промови, що вихваляли діяльність високопоставленого гостя. Нападати безпосередньо на автора замітки було незручно, тому вибрали за мішень для нападів Відділ, де він працював. Від часу археологічного з'їзду доноси київської реакційної преси на Відділ і зокрема на Драгоманова стали звичайним явищем. Один із галицьких москвофілів, що прибув на з'їзд, помістив в органі київської адміністрації «Киевлянин» формальне обвинувачення проти Драгоманова як польського агента. Київські реакціонери здавна вже були лихі на Драгоманова за його кореспонденції в петербурзькій поступовій пресі, а тепер їхня ненависть до нього набрала ще більшої сили після переходу другої київської газети «Киевский Телеграф», що була, поруч «Киевлянина», органом обрусительним.

в руки українців. Драгоманов був фактичним редактором «Киевского Телеграфа» і помістив у ньому від листопада 1874 до серпня 1875 року багато статей і заміток, в яких критикував діяльність місцевої адміністрації.

Київські наклепи перелякали Петербург. Цензура почала ще підозріліше ставитися до статей Михайла Петровича на українські теми, поміщуваних головне в «Вестнику Европы». Так, з цього журналу за вересень-жовтень 1875 цензура вирізала його статтю «Десять років української белетристики». Врешті Драгоманов почав відчувати причіпки адміністрації, спрямовані безпосередньо на його особу, що наприкінці семестру (в травні 1875) звелися до вимоги куратора, щоб він добровільно відійшов з Київського університету. Своє домагання куратор мотивував тим, що, мовляв, Драгоманов проповідує в закордонній пресі відділення України від Росії і прилучення її до Польщі. Михайло Петрович відмовився подати у відставку, не бажаючи визнати справедливими ці й інші, не менш безглузді, обвинувачення на його адресу. Замість відставки, він поїхав на вакації до Галичини, щоб ближче познайомитися з життям австрійської України. Галичині Драгоманов надавав дуже великого значення. З одного боку, він бачив у ній пляцдарм для приложення енергії і сил російських українців. Досягнення, здійснювані ними там, були наочним і повчальним прикладом для праці у себе вдома. З другого боку, він уважав, що Галичина може стати своєрідним акумулятором української національної енергії, яка у відповідний момент могла б послужити і російській Україні. Маючи це на увазі, Михайло Петрович не шкодував сил і засобів для, як він висловлювався, «європеїзації» Галичини і закликав своїх київських приятелів не забувати про потреби австрійських земляків. Він став неначе наддніпрянським амбасадором у Львові, а разом представником Галичини перед киянами, і вони жартома прозвали його «Михайлом Галицьким». Особливо хвилювала Драгоманова доля Закарпаття, що стогнало в угорському ярмі. Воно було для нього «раненим братом», і він не переставав клопотатися про цього брата, сам на місці познайомився з становищем українського населення Закарпаття і закликав галицьких земляків помагати закарпатським братам словом і ділом.

Зусилля Драгоманова багато спричинялися, з одного боку, до ознайомлення земляків із австрійською Україною, а з другого — до освіження затхлої атмосфери відсталого провінції, якою була тоді Галичина. Особливо велику заслугу під цим поглядом мали статті Михайла Петровича, друковані в журналі львівського українського студентського товариства «Друг», що був під впливом старорусинів — москвофілів. Розпочаті в 1875 році і продовжені в наступному році, ці статті викликали справжню революцію в головах більшості членів «Друга». Зрікшись своїх колишніх поглядів і сприйнявши ідеї Драгоманова, вони стали кадрами поступової партії. З часом вона оформилася під

назвою радикальної, на чолі якої став такий визначний діяч, як Іван Франко, з своїми близькими товаришами з «Друга».

З появою Драгоманова в Галичині на вакаціях 1875 року москвофіли почали писати в Київ доноси про його нібито сепаратистичні виступи. Головне обвинувачення, очевидно брехливе, зводилося до того, що буцім то він на одному публічному вічу на провінції виступив із домаганням відділення України від Росії. Телеграма з цим доносом переполошила київську адміністрацію, і вона поспішила послати її в Петербург вищій владі. Міністер народної освіти подав цю телеграму самому цареві Олександру II, характеризуючи Драгоманова як небезпечного українського сепаратиста. Цар наказав запропонувати Драгоманову залишити Київський університет з правом перейти в котрий-будь інший, але лише на півночі Росії, а не на Україні. Але й на цю другу пропозицію, що її передав Драгоманову куратор, він знову відповів рішучо відмовою. Після того його звільнили адміністративним шляхом, без права займати будь-яку адміністративну посаду.

Історія із звільненням Драгоманова була вагітна наслідками. Цар, у зв'язку з нею, призначив окрему комісію для розсліду українського сепаратизму та вжиття відповідних заходів проти українського руху. Про створення такої комісії цар особисто оповістив у Києві на початку вересня 1875 року. Не було жодних сумнівів щодо того, що українству загрожують великі репресії. Драгоманов і його друзі почали готуватися до боротьби з ними. З цією метою «Громада» вирішила послати Михайла Петровича за кордон боронити українську справу у вільному світі, перед європейською громадською думкою. Задля цього йому доручалося зайнятися відповідними публікаціями. Зміст, напрям і навіть обсяг цих публікацій були старанно обмірковані на засіданнях окремого комітету, члени якого були настроєні дуже радикально. «Громада» в той час стояла в близьких взаєминах із російськими революційними організаціями, які в значній мірі склалися з уродженців України (Желябов, Кибальчич, Лизогуб та ін.). «Громада» зобов'язувалася акуратно оплачувати утримання за кордоном Драгоманова і його сім'ї, не говорячи вже про публікації, визначеною платнею, яку він мав одержувати щороку. З огляду на це Драгоманов квапився покінчити розпочаті в Києві видання, між іншим і згаданий вище опис українських народних переказів і оповідань.

Одержавши на початку травня 1876 року закордонний паспорт, Драгоманов виїхав через Галичину і Закарпаття до Відня, де почав підготовляти видання збірників «Громади». Тим часом комісія для розгляду українського сепаратизму, зібравшись в другій половині травня 1876, ухвалила: «Заборонити друк якихбудь творів українською мовою, заборонити українські вистави і концерти, закрити Південно-західній Відділ Географічного Товариства і заборонити перебування в українських губерніях і в столицях Драгоманову і П. Чубинському, відомому статистикові і етнографові, що на початку 70-их

рр. на доручення петербурзького Географічного Товариства керував статистично-етнографічною експедицією в т. зв. Південно-Західній Край, яка збрала там сім великих томів незвичайно цінних матеріалів, що їх видало згадане товариство.

Таким чином Драгоманов був засуджений на еміграцію. Одначе у Відні йому не довелося довго прожити. Австрійський уряд ще до його прибуття, в квітні 1876, розпочав похід проти українського соціалістичного руху: проводив у осіб, запідозрених в участі в цьому русі, труси, конфіскував соціалістичні брошури і т. д., підготовляючи процес проти соціалістів. Драгоманова обвинувачувано, що він є керманічем соціалістичного руху, агентом російського уряду і т. д., і він, видавши у Відні лише одну брошуру — «По вопросу о малорусской литературе», як перший випуск «Громади», був приневолений переселитися у Швейцарію.

ЖЕНЕВСЬКИЙ ПЕРІОД

Переїхавши восени 1876 року до Женеви, Драгоманов, не гаючися, взявся за реалізацію доручених йому «Громадою» видань, керуючися при цьому такими засадами: 1) писати по-українськи про все те, що безпосередньо торкається України і поширення в ній соціалістичних ідей; і 2) писати по-російськи різного роду речі політично-ліберального характеру, стежачи за всіма подіями, що хвилюють громадянство в Росії. Відповідно до того він зайнявся насамперед складанням збірників, названих за ім'ям організації, що його вислала, — «Громада» (вийшло їх п'ять томів). Незалежно від цього, він випустив кілька окремих видань: 1) роман братів Опанаса й Івана Рудченків «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (під їхніми псевдонімами: Панас Мирний і Іван Білик), що згальовував українське село після скасування кріпацтва; 2) два випуски «Політичних пісень українського народу», що були продовженням виданих у Києві згаданих вище двох томів «Історичних пісень»; 3) дві брошури на теми соціальної гігієни одного з членів женевського соціалістичного гуртка, лікаря і економіста Сергія Подолінського, сина досить відомого російського поета пушкінської доби, — «Про ремесла на Україні» і «Життя і здоров'я українського народу».

Збірники «Громади» були присвячені викладові української соціалістичної програми, а також статтям і дописам про політичне, економічне і просвітне (зокрема про народні школи) становище на Україні.

Драгоманов якийсь час захоплювався ідеями Прудона, і його статті в «Громаді» носять яскраві сліди цього захоплення, яке одначе тривало недовго. Треба відмітити, що, дуже співчутливо ставлячися до гуманного романського соціалізму, Михайло Петрович терпіти не міг централістичного, суто пруського штибу німецької соціал-демократії

і критично ставився до марксизму. З бігом часу, з кінця 80-их рр., він почав поділяти ідеї англійського радикалізму, співчутливо ставлячися до діяльності лейбористської партії, політику якої рекомендував своїм галицьким учням і послідовникам.

Російською мовою Драгоманов надрукував у женецький період свого життя низку статей і брошур, присвячених внутрішньому становищу царської імперії, передусім у зв'язку з російсько-турецькою війною. В них він доводив konieczність політичної свободи в Росії. Перше, ніж братися визволяти інших, — говорив він, — треба визволяти свій власний народ. Це були такі твори: «Чиста справа вимагає чистих засобів» (кореспонденція, надрукована 1876 в петербурзькій газеті «Молва», невдовзі забороненій урядом), брошури, видані в Женеві: «Турки внутрішні і зовнішні» (1876), «Внутрішнє рабство і боротьба за визволення» (1876), «До чого довожувалися» (1878) та інші. Виступаючи проти політики російського царизму, Драгоманову, хоч-не-хоч, довелося вступити в боротьбу також із російськими революціонерами різної масти — народовольцями й іншими. Він, як ми це вже знаємо, не поділяв ілюзій щодо можливості здійснення соціалістичного ладу в Росії, країні некультурній, яка не перейшла школи політичної свободи. Здійснення соціалістичного ідеалу, на його думку, можливе лише в певній послідовності і при наявності високого культурного розвитку народних мас, а тому можна його осягнути далеко більше шляхом пропаганди, ніж кривавими повстаннями. Тим часом російські революціонери шлях, що його вказував Драгоманов, уважали надто довгим. Вони стояли за негайні рішучі дії.

Крім того, Драгоманову був ненависний їхній великоросійський централізм, антикультурні тенденції, макіявеллізм у способах ведення боротьби, при якому ціль виправдувала засоби аж до свідомого обману, а також ставлення терору, як засаду революційної акції.

Ці погляди були розвиненням і поглибленням переконань, що їх висловлював Михайло Петрович давніше — в Києві в 1869 і в Цюріху в 1873 році. Тепер він звів їх у струнку систему і висловив у низці брошур, починаючи з «Листка Громади» 1878, особливо в брошурах — «Тероризм і свобода» (1880).

Не менше гарячу боротьбу за політичну свободу і проти всякого централізму — царського і революційного — вів Драгоманов у журналі «Вольное слово», органі російських конституціоналістів, що виходив у Женеві з серпня 1881 до травня 1883 року. В цьому журналі Драгоманов працював спочатку як постійний співробітник, а незабаром і як головний редактор. Крім низки статей і заміток, йому належать тут знамениті нариси, що вийшли й окремою книжкою — «Історична Польща і великоруська демократія» (Женева, 1883), де він піддав глибокій критичній аналізі ставлення російських і польських політичних діячів до української справи і до т. зв. «недержавних національностей».

Переконаний прихильник політичної свободи, Драгоманов охоче йшов назустріч усім, хто намагався добиватися її здійснення в Росії. Тому він погодився скласти разом із прибулими до нього в кінці червня 1883 року делегатами з України, Василем Масловим-Стокосом і Іваном Прісецьким, програму для заснування окремого політичного товариства «Вільна Спілка», яке мало зайнятися агітацією на користь перебудови Росії на демократичних основах. В кінці серпня ця програма була скінчена, надрукована і відвезена в Росію, але в наслідку політичних арештувань, що почалися там, задумане товариство не здійснилося. Драгоманов усе ж таки видав цю програму окремою брошурою, додавши до неї свій широкий коментар, що уаргументував її домагання («Вольный Союз», Женева, 1884).

Програма «Вільної Спілки» добивалася перебудови Росії на вільних федеративних основах, які гарантували б самоуправу окремих областей. Оцінюючи її, не слід забувати, перше, що була вона плодом компромісу між поглядами делегатів і Драгоманова, отже він не може цілком відповідати за її зміст, і, друге, що вона не претендувала бути для України остаточним ідеалом її державно-політичного устрою, а мала суто практичний характер, поставивши собі певну означену ціль на даний момент, і тільки. Її федералізм це лише ступінь до того федералістичного ладу, про який мріяв Драгоманов у своїх теоретичних, програмових статтях у «Громаді». Він зовсім не був принциповим прихильником «єдиної неподільної» Росії, як це йому часто приписують його противники з українського націоналістичного табору. Він лише вважав, що в даний історичний момент нема чого думати про сепаратизм, от і все. Україну він мислив, як вільну самостійну державу в її етнографічних межах, що була б у спілці з іншими вільними країнами, розуміється, передусім сусідніми. Отже він виходив за чужі державні кордони, що ділили українські землі. Він хотів бачити об'єднаними російську і австрійську частини України, але не в межах ані російської ані австрійської держави. Він був принциповий с о б о р н и к. Про це він не раз говорив у своїх творах, виступаючи проти колоніальної політики російського уряду супроти України й інших народів.

Але й після припинення «Вольного Слова» Драгоманов не раз спинався на питаннях політичної свободи в Росії в статтях, вміщуваних у різних виданнях різними мовами. Тут особливо треба відмітити його статті в журналі «Свободная Россия» (Женева, 1889): «Земський лібералізм у Росії» і «Самодержавіє, місцева самоуправа і незалежний суд».

Не полишав Драгоманов у женьевську добу свого життя й інформаційної діяльності, присвяченої Україні, містячи в європейській — французькій, німецькій і італійській, пресі статті на українські теми. Особливо важлива під цим оглядом його велика праця про Україну, поміщена у відомому компендії його приятеля Елізе Реклю «Nouvelle Géographie Universelle». Це була перша систематична і суцільна мо-

нографія про територію і населення всіх українських земель. Вона становить значну частину опису географії Росії, що його склав Михайло Петрович для цього збірника Реклю.

Виступав він і публічно в обороні України, пригнобленої царським абсолютизмом. Велике враження в європейських громадських і літературних колах зробив його протест на міжнародному літературному конгресі в Парижі в 1878 році проти указу 1876, що заборонив українську літературу. Доповідь Драгоманова з приводу цієї заборони була опублікована окремою брошурою під наголовком «*La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe*». У значно поширеному вигляді Драгоманов помістив цей свій протест в італійському журналі «*Rivista minima*» (1881).

Рівночасно Михайло Петрович не переставав цікавитися Галичиною і взагалі українськими землями Австро-Угорщини та намагався всіляко впливати на громадську думку і відносини Західньої України, чи то містячи в місцевих виданнях статті і замітки, чи то особисто листуючися з її діячами. А треба сказати, що кореспондент із Драгоманова був незвичайний. Він ніколи не залишав одержані листи без відповіді, а відповідав негайно, при чому багато з його листів являють собою цілі послання, як, наприклад, листи до киян — членів «Громади» або листи до багатьох галицько-українських діячів, особливо листи до його послідовників — Івана Франка і Михайла Павлика. У своїх листах давав Драгоманов своїм кореспондентам цінні вказівки в різних питаннях, зачіпаючи і критично розглядаючи всілякі історичні і сучасні факти і події. Тому його листування дає багатющий матеріал і для історика його часу і для його біографії.

Участь Драгоманова в галицько-українській пресі і громадському житті більшала в міру того, як підо впливом посталої в Росії у 80-их роках реакції його взаємини з приятелями і однодумцями в російській Україні ставали холоднішими. Членам київської української «Громади», які вирядили Драгоманова за кордон із радикальними інструкціями, його закордонна діяльність у дусі цих інструкцій почала тепер здаватися надто різкою і непідходящою до становища, яке склалося в Росії від часу його виїзду з України. Вони сильно поправили і з роками почали вважати політику свого європейського амбасадора не тільки не відповідною їхнім поглядам, але і просто шкідливою для української справи в Росії. Вони вважали, на протилежність до Драгоманова, що закордонні радикальні і взагалі політичні видання тільки дратують російський уряд і шкодять українській літературі в Росії, і тому були невдоволені навіть виданнями повного зібрання поетичних творів Шевченка, якими займався Драгоманов, вважаючи, що його земляки і в Києві й у Львові сильно відстали від думок та ідеалів геніяльного українського поета.

Наскільки в той час були перелякані колишні товариші Драгоманова, свідчить порада одного з найрадикальніших членів того коміте-

ту, який давав йому інструкції при виїзді за кордон, Павла Житецького: «Це лихо (тобто реакцію Олександра Ш — В. Д.) треба переспати».

Розходження в поглядах між Драгомановим і киянами, що почалися ще з 1883 і різко виявилися в 1886 році, дошкульно відбивалися не тільки на матеріальному становищі Драгоманова, який перестав одержувати від «Громади» призначену йому при виїзді за кордон платню, що її, сказавши до речі, ніколи правильно і на час не виплачувано, але ще більше на його душевному настрої. Він почував себе покинутим, відокремленим, відірваним від рідного краю емігрантом. Правда, Драгоманов любив повторяти слова Ренана: «*Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est, a certaines heures, de savoir se resigner à être démodé*», але від цього матеріальний стан не кращав. І великою втіхою для Михайла Петровича в цей важкий для нього час була пропозиція гуртка земляків з України, що полишилися вірними йому і не поділяли реакційних настроїв членів «Громади», написати історію української літератури. Він із радістю ухопився за цю пропозицію й негайно заглибився у вивчення української усної словесности, яка мала становити окрему частину його курсу. Вивчення українського фолкльору забрало у Драгоманова багато часу, але зате в результаті появилася ціла низка статей, нарисів, заміток і суцільних монографій, які він мистив у різних виданнях, почавши з паризької «*Mélusine*» (1887).

Ці студії заповнили останні роки життя Михайла Петровича, передчасно перерваного тяжкою хворобою серця.

СОФІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Тим часом у 1889 році, серед зайнять українською етнографією, Драгоманов одержав запрошення від болгарського уряду зайняти катедру історії в Софійському університеті. Тепер він, матеріально більш-менш забезпечений, дістав змогу друкувати свої наукові праці в болгарських виданнях.

В останні роки свого перебування в Женеві Михайло Петрович жив із своєю сім'єю у великій нужді, втративши допомогу київської «Громади» і не маючи натомість ніякого постійного заробітку. З болгарським урядом він підписав контракт на три роки. По впливі цього речення контракт продовжено на рік, не зважаючи на домагання російського уряду видалити його з Болгарії разом з іншими російськими емігрантами — «нігілістами і терористами». В 1893 році контракт був відновлений знову на три роки.

В університеті Драгоманов викладав історію старовинного Сходу, але головним предметом його наукової праці було порівняльне вивчення української народної творчости. Наукова критика визнала його праці з фолкльору видатними, і компетентні наукові установи не

раз ушановували їхнього автора почесними відзначеннями. Так, праці Михайла Петровича, що їх він подав на міжнародні конгреси фолкльористів у Парижі (1889) і Чикаго (1893), були там прочитані і звернули на себе увагу чужинецьких спеціалістів. На конгресі в Лондоні (1891) Драгоманова вшановано вибором у члени Міжнародної Ради фолкльористів, а перед конгресом у Чикаго — почесним членом цього конгресу. Свої праці з фолкльору Драгоманов містив в урядовім органі болгарського міністерства народної освіти «Сборник за народни умотвореня, наука и книжнина», в «Киевской Старине» (під різними псевдонімами, бо саме ім'я його було в Росії заборонене), у Львові в журналі свого приятеля і однодумця Івана Франка «Житте і Слово», а також в органах галицько-української радикальної партії — «Народ» і «Хлібороб». Фолкльорні праці Драгоманова видало після його смерті Наукове Товариство ім. Шевченка в чотирьох томах (1899-1906).

Не зважаючи на виклади в університеті і дослідницьку працю, Драгоманов знаходив ще час і сили брати діяльну участь у галицькій радикальній пресі, відгукуючися на всі прояви і запити громадсько-політичного і культурного життя російської і австрійської України.

Участь у житті Галичини стала душевною потребою Михайла Петровича. Галичина стала для нього другою батьківщиною, не менш дорогою, ніж його рідна Полтавщина. В єднанні з нею він не відчував колишньої відірваності від рідного ґрунту, що так гнітюче впливає на психіку кожного емігранта.

У своїх статтях, що їх він містив у галицько-українській радикальній пресі, а також у видаваних радикальною партією його брошурах, Драгоманов, як завжди, боронив принципи свободи і толерантності — політичної, релігійної і національної, виступаючи за ляїцизацію всіх громадських відносин і проти реакції і клерикалізму, що намагалися підпорядкувати собі уми галицько-українського громадянства. Разом із цим він не менш рішуче боровся з заскорузлістю, шовінізмом і некультурністю своїх земляків, що називали себе українськими патріотами *par excellence*. Їм сильно діставалося від його немилосердної і в'їдливої критики. Особливо замітні під цим оглядом дві брошури Михайла Петровича: «Чудацькі думки про українську національну справу» (Львів, 1891) і «Листи на Надніпрянську Україну» (Львів, 1893). Викликали їх статті Бориса Грінченка, які той містив під псевдонімом Вартовий у видаваній у Чернівцях газеті «Буковина». Виступивши з критикою поглядів Драгоманова, Грінченко в результаті своєї з ним полеміки став його ревним послідовником.

Великої ваги надавав Драгоманов також релігійним і церковним питанням, особливо питанню свободи віри. Він присвятив цим питанням декілька статей і брошур, написаних у 1892-94 рр. по-українськи: «Віра і громадські справи», «Іван Вікліф», «Євангельська віра в старій Англії», «Про братство христителів або баптистів», «Оповідання

про заздрих богів» та «Рай і поступ». Крім того, одну його брошуру «Про неволю віри» видав уже після його смерти «Фонд русской прессы» в Лондоні (1903) російською мовою.

Розуміється, що за свою громадську і публіцистичну діяльність Драгоманов не раз зазнавав нападів з боку своїх політичних противників, які закидали йому найрізніші провини. В той час як галицько-польська шляхта та її українські підлабuzники бачили в ньому агента російського уряду, останній уважав його за свого найлютішого ворога, небезпечного сепаратиста, нігіліста і терориста. В Росії було заборонено згадувати навіть саме його ім'я. Царська цензура не пропускала найневинніших наукових творів Михайла Петровича, підписаних криптонімами або псевдонімами, якщо тільки здогадувалася, що вони належать йому. Та все це не перешкоджало російським і польським революціонерам-централістам у соціалістичній одежі доходити у своїй ненависті до Драгоманова до безглузвих обвинувачень, що він, мовляв, агент-provokator на службі російського уряду для боротьби з революційним рухом. А з другого боку, українські його противники бачили в ньому то москвофіла, то навіть «москаля», що вмисне підшився під українця, щоб якомога більше шкодити українській справі. Як це не дивно, такі безглузді обвинувачення можна зустріти і досі в писаннях сучасних ура-націоналістів. Дехто з них навіть спеціалізувався в подібних наклепницьких вигадках. Цікаво, що, не зважаючи на свої метикування про расові основи, чистоту крові й інші атрибути «правдивого» націоналізму, самі ці наклепники не належать до «чистокровних» українців: один із них монгольського роду, другий чистокровний росіянин, а третій поляк.

Та жодні інсинуації, наклепи і доноси не могли змусити Драгоманова зрадити свої погляди. До самої своєї смерти був він безстрашним і полум'яним визнацем і герольдом ідей політичної, релігійної і національної свободи та міжнародної солідарності. Ніколи Драгоманов не відрікався свого українського походження, а у відповідь своїм ворогам завжди заявляв, що не вигадує нічого нового, а тільки йде шляхом славетних кирило-методіївців, служить їхнім ідеям, «розуміється, з тими змінами, що їх у найновіших часах внесла світова наука і політика».

Драгоманов не переставав переконувати своїх земляків, щоб вони, «стоячи на рідному ґрунті, держали голову в Європі». В одному з своїх листів до Івана Франка він говорить про себе так: «Я зовсім не українофіл, а лише українець, який має претенсії бути на українському ґрунті європейським лібералом і соціалістом, щось, наприклад, як радикали і соціалісти англійські».

Не зважаючи ні на які наклепи і всякі перепони, невтомна проповідь Драгоманова знайшла ще за його життя численних прихильників. Галицько-українська радикальна партія склалася і діяла під його впливом і безпонерднім керівництвом. Продіставалися його ідеї і на

російську Україну, за залізну завісу, що її здвигнув реакційний уряд Олександра III, і знаходили там багато послідовників. Ще за свого життя діждався Михайло Петрович публічного визнання своїх заслуг від багаточисленних своїх товаришів по науковій і політичній праці, прихильників його поглядів і приятелів.

16 грудня 1894 року вони врочисто відсвяткували у Львові 30-літній ювілей його наукової, літературної і громадської діяльності. Ювілят у цей день одержав гарячі привітання з усіх сторін України і від своїх західньо-європейських учених друзів. Треба відмітити, що серед цих привітів знайшлися і співчутливі гратуляції та побажання й від поступових російських і польських діячів. Та, розуміється, найгарячіші привітання були від його українських шанувальників. Леся Українка, племінниця Драгоманова, так відізналася про ювілей свого дядька:

«Його ювілей був чимсь зовсім іншим для всіх нас, ніж звичайний ювілей із чемними промовами. Це справді було свято свідомої України».

Для самого ювілята це свято було спражньою несподіванкою, що дала йому повну сатисфакцію за його довгу жертвенну повну злигоднів діяльність. Тим часом його дні були вже пораховані. Михайло Петрович в останні роки свого життя тяжко терпів від серцевої недуги — аневризму аорти. Хвороба була невилікувальна і кожної хвилини могла скінчитися катастрофою, про що хворий добре знав, але, головне, вона була дуже болюча. Проте, не зважаючи на викликувані нею муки, Драгоманов не переставав працювати до останньої хвилини свого трудящого життя. Він помер 20 червня 1895 року, по поверненні з викладів у Софійському університеті.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

З нашої церковної минувшини

о. Іреней І. НАЗАРКО, ЧСВВ: *Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси, (1590-1960). Рим, 1962. Записки ЧСВВ, серія II, секція I, том XIII, стор. XVIII + 272.*

Читаючи біографічні нариси о. Іринєя Назарка, мимохіть маєш враження, що читач відбуває мандрівку в історичному музеї, в якому епоха трьох з половиною віків католицької Церкви на Україні по сьогоднішній день ілюстрована портретами її найвидатніших постатей — київських і галицьких митрополитів. Проходивши цією галереєю образів, і зі стін дивляться на тебе обличчя, в яких відображаються глибока задумка, душевне переживання, мудрість, вдуманість, аскетична контемпліяція, рішучість, журба, туга, біль . . . Широка скаля людських відчуттів і переживань промовляє з двадцять вісьмох портретів минулого, що їх автор біографічних нарисів інтерпретує у своїй новій праці. Та разом з тим перед читачем, як і перед глядачем в галерії, виринає питання, що є спільне, що в'яже ці постаті в одну цілість, яка є ідея, що спільна усім, з яким феноменом маємо справу. Це питання тим більше виправдане, що біографічні нариси складаються з кілька десятків силуетів-портретів, в яких за прийнятою схемою автор змальовує життя, труди кожної постаті на фоні епохи та у висновку короткими штрихами дає кожному з них свою характеристику. На працю, отже, складаються викинені самі в собі силуети окремих постатей, що спричинене тим, що всі ці нариси були в першому задумі автора

друковані як окремі для себе частини в формі щомісячних статей у василіянському місячнику «Світло».

У своїй скромності автор підкреслює, мовляв, «ця книжка не має претенсій на суто науковий твір . . .» Та справа не в техніці постановня тих нарисів, може, навіть така генеза праці спричинилася до її легкості і проглядности, а про «науковість» чи «ненауковість» найкраще свідчить багатство джерел і літератури, дуже часто дотепер авторами історичних праць з цієї епохи не використаних або й наскрізь нових.

А проте, без уваги на якраз таку генезу праці, сама вона не робить враження відірваних портретів. Всі ті окремі силуети постатей на подобу цінних і різнокольорових камінчиків у сумі дають один мозаїковий цілісний образ українського католицизму за останні три півстоліття — від його народження, зросту, змагання за право громадянства в українській неформальній, а все в стадії формування перебуваючій народній масі, аж до часу його виразно вирізьбленого обличчя і цілком вирізьбленої душі. Якраз тут можна шукати розгадки феномену сучасности, що цей католицизм потрапив виступити вже в двадцятому столітті як свідомий свого посланництва, міцний у своїх фундаментах релігійний і національний фактор серед страшних струсів нашої доби.

Вертаючись до поставленого питання — що є спільне, що в'яже постаті в одне, чи — з яким феноменом маємо тут справу, мимохіть пригадуєш деякі думки, зформульовані в статті «Відвідини на горі» (див.

«Сучасність», ч. 11, 1962). У цій статті при обговоренні різних проблем іде мова також про *владу* і про *кшталт* людини. Якщо мова про перше поняття, то воно формулюється так:

«... При наших спроможностях сприймати, вирішувати і відповідно діяти кожна ідея може мати вартість тільки тоді, коли вона, як ото називається в фізиці, переходить середовищем, переломлюється у середовищі. Культурне виростання означає виростання її людяності тільки тоді, коли людина повною і зримо уявляє собі, що конкретно ховається за таким загальником, як *„Вища мета“*. Так само й з похідним для того терміном *„діяльність на користь цілого“* ... Питання стояло, стоїть і вічно стоятиме так: хто і яким робом *здійснює владу* ... Той, хто застосування влади узгоднює не з... злобою дня, а з *єдиним і вічним завданням давати* ... Ті, хто тримали в руках військо й поліцію, майже ніколи не здогадувались, як саме можна обернути владу собі на щастя. Трошки більше було таких, які *вміли* бути щасливими, *владавши не тілами, а помислами людськими*. Іх, зрештою, теж негідно мало..., але... саме завдяки їм *оте накопичення кількості, либонь, і тримається купи* ... (Підкреслення наше — о. І. Г.).

Немає сумніву, що якраз таке розуміння влади, як «давання», як «владання не тілами, але помислами людськими», як «діяльність на користь цілого», що у своєму висліді веде до «переломлювання у середовищі» й до того, що «накопичення кількості тримається купи», в'яже усі ці портрети київських і галицьких митрополитів в одну цілість. Не тільки їх в'яже, але таке розуміння влади давало їм кожночасно в кожну епоху змагатися і витривати в зустрічі і зударі з іншою *тілесною* владою тих, хто «тримали в руках військо і поліцію»...

У праці о. Іринія Назарка якраз і присвячено увагу тим постатям з точки зору служіння великій ідеї єдності християнського світу і з'єднання християн на українській зе-

млі, при чому служення цій ідеї виявляється як «володіння душ», як про це згадується у посиланні на А. Міцкевича, Франциска з Ассізі, Сквороду, Яна Касаса та Антонія й Теодосія Печерського у цитованій статті.

А друге, що в'яже всі ці постаті в одне ціле впродовж довгої історичної епохи в бутті християнства на Україні, — це «кшталт». Без уваги на те, як різними в індивідуальному розумінні були всі ці постаті митрополитів, з людськими немочами та Божою іскрою, люди широкого інтелектуального формату й скромної пересічі, надхненні пророки чи навіть люди випадку, усі вони таки належали до людей, що головним своїм завданням визнавали не «брати», а «давати». Це були люди по своїй структурі одного кшталту, які *давали з відвічної* Божої скарбниці об'явленої Христової благовісті...

І якраз оці елементи лежать в основі оцінок даних постатей о. Іринієм Назарком. А вийшовши раз з такого заложення, автор звільнив ці постаті від балаясту і непроглядних джунглів у їх оцінках тими історіографами, що дивилися на них тільки з погляду політичних своїх наставлень чи уявлень чи з погляду різних особистих, групових, класових чи навіть феодалських конфліктів даної епохи. Замість розбитого й пошарпаного образу нашого минулого, ми отримали цілісний, тяглий образ, якому на ім'я Христова Церква у своїх фундаментальних елементах єдності, святости, соборності і вселенськості... За цей час мінялися форми влади на Україні, одна політична й соціальна система йшла на зміну другій, спалахували й падали повстання, війни, виростали й падали різні орієнтації й ідеології, витворювалися прірви й порожнечі в різних ділянках життя народних мас, але постійно росла, кріпшала і вкінці конкретизувалась ідея українського католицизму до наших днів.

Цінність праці о. Іринія Назарка ще й у тому, що, нарешті, маємо в цих біографічних нарисах історію цієї епохи автора, який дав свої бі-

ографічні нариси, виходячи з загальнохристиянського погляду і з погляду українського християнського історика та не розглядаючи цілої епохи крізь чужі окуляри. На жаль, ті чужі окуляри характерні так для багатьох істориків і нашої Церкви і нашого народу. Цілком вірно підкреслює це негативне явище о. д-р А. Великий у своєму вступному слові до праці о. Іриней Назарка, коли пише:

«... існує подвійна українська історіографія в залежності саме від отой історіографічної інтерпретації української церковної минувшини: православна та католицька. Це факт, що віроісповідна приналежність історика, свого чи чужого, визначає багато дечого в писанні української церковної історії...»

І якраз «Унія» залишилася найбільш спірним явищем в оцінці тих істориків. Залишилася таким явищем тільки тому, що на неї дивилися з погляду наскрізь чужих Христовій Церкві інтересів, бо ні польський католицький латинський шовініст, ні російський православний звеличник імперіальної ідеї не могли дати об'єктивної оцінки цьому явищу. Не могли дати належної оцінки і свої історіографи, що залишилися в духовому ярлику цих ззовні, байдуже свідомо чи несвідомо, сприйнятих ідей. В такій інтерпретації сама концепція «унії» і її реалізація вийшли викривлені і спрочені, неначе б це було питання «боротьби за віру православну» або за «служення римському папству». Не доглянено в цій традиційній історіографії самого зерна істини, що саме йшлося за велику християнську ідею *єдності* пошарпаного християнського світу, отже за велику універсальну ідею у Вселенській Христовій Церкві. На такому фоні зводяться всі оті голосні полеміки того часу до належних їм вимірів.

Сьогодні, коли все християнство врешті-решт сколихнулося і ідея єдності, хоч ще не видно обріїв її реалізації, але видна велика туга за цією єдністю, яка мала б принести відродження вже не малим просторам і тим чи тим народам, — сьогодні ми можемо тільки почуттям

своєрідної салтисфакції ствердити, що ця ідея народжувалася й оформлювалася якраз на європейському Сході, на землях Білоруси й України. Родилася й оформлювалася у час, коли західній латинський світ не мав ніякої чіткої концепції, як така єдність повинна виглядати, і коли, з другого боку, православний східноєвропейський світ під патронатом і керівництвом московського національно-політичного й церковного центру був наскрізь ворожий будь-якій концепції замирення в усьому християнському світі. І тому заслугою видавництва ОО. Василіян у Римі й конкретно праці о. І. Назарка треба вважати, що вони рядом своїх документальних праць старануться кинути промінчик світла в темряву, яка окутувала історіографію цієї епохи.

О. Іриней Назарко не промовчує і прикрих тіней у характеристичній постатей змальованої доби, він з усією одвертістю вказує на надуживання й повну безпросвітність, яка характеризувала тодішніх «репрезентантів» католицизму на європейському Сході, він визнає в цілому ряді випадків рації і виправдує не раз поведінку та підкреслює позитивні елементи тих, які з ідеєю «унії» і її творців та оборонців боролися. Наскрізь іренічне трактування предмету спрочиняється до того, що працю о. Іриней Назарка прочитає кожна неупереджена людина, яка сама зможе зробити потрібні висновки для розуміння цієї доби в історії християнства на Україні та Білорусі. З другого ж боку, вивчається, як автор праці живе універсальною християнською ідеєю єдності і як він боліє, що вона зустрічала мало зрозуміння і мусіла й мусить стягати на себе різні удари важкої історичної долі.

Універсальна ідея знаходила свою відбитку в змальованих поста- тях: між ними ми зустрічаємо, за теперішніми визначеннями, білорусів, литовців, українців, може, навіть росіян з походження, і всі вони служили одному: ділом і словом бути носіями й оборонцями Христової істини і сторожами справжнього життя з Христовою благовістю в тій

Церкві, що була колиською християнства на цілому європейському Сході. Християнський універсализм був надхненням для постатей біографічних нарисів, європейськість, а не так часто вузько зрозуміле «національне» визначає кшталт цих постатей.

Це була б основна лінія думок біографічних нарисів. На їх тлі якоюсь мірою губляться недоліки. До них зараховуємо певну схематичність у представленні самих постатей; вона спричиняє своєрідну «сухість» в незвичайно цікавому предметі. Цей недолік відносимо на рахунок самої генези праці, яка, як ми підкреслили, поставала з окремих, замкнених у собі статей. Відхід від шаблону і від схеми, яка, хоч і вносить певну проглядність, оживив би працю та збагатив би її вартість також у стилістичному розумінні. Мабуть, з тієї ж самої причини — публікації в журналі, який виходить на американському континенті, мова праці вимагає бажати ліпшого. При новій обробці варто було б цей недолік усунути. І, вкінці, одне побажання до автора: корисно було б, що великою мірою оживило б і збагатило б саму працю, при змальовуванні постатей митрополитів покористуватися їхніми писаними творами, тобто присвятити увагу слову обговорюваних постатей. Більшість з цих постатей залишили своє слово чи то в формі листів, чи праць, чи хоч би коротких записок. Доцільно було б, щоб ці постаті, які в праці о. І. Назарка промовляють до нас висловом своїх облич і своїми біографічними даними, — цим да-

ним зокрема з молодих літ митрополитів присвятити о. І. Назарко багато уваги, що треба вважати новим досягненням його дослідів, — щоб вони заговорили до читача своїм словом. Хто знає, чи не розкрилися б тоді перед читачем нові горизонти й нові істини, які лежали в основі життя й праці цих митрополитів... Коли висловлюємо це побажання, то звертаємо його не тільки до самого автора праці, о. І. Назарка, але до всіх молодих дослідників нашої церковної минувшини.

Перед прочитанням праці о. І. Назарка автор цих рядків зачитувався незвичайно вартісною працею О. Оглоблина «Люди старої України». Чомусь насуваються рефлексії і паралелі. Довго вичувалося, неначе б наша земля була тільки вулканом, що раз оживає, то знову вмирає на десятки, а то й сотні років. А прочитавши оці праці, приходиш до переконання, що й у той час сповидної смерті й руїни жили люди на цій землі. І не тільки жили, але своїм життям і працею різьбили обличчя цієї землі і з незформованої маси людських істот творили новий суспільний організм — Церкви і народу. Та не тільки це: вони зберегли своєю думкою і своїм трудом тяглість в історичному бутті християнства на Україні і здорової національної традиції. І тому відрадіше дивитися в наше теперішнє сучасне, в якому з певністю живуть і діють люди на Україні і поза нею, які збережуть цю тяглість і будуть гарантами дальшого життя в майбутньому...

о. Іван ГРИНЬОХ

Не тільки українська, але й академія

THE ANNALS of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Vol. VIII, 1960, No 1-2 (25-26) 234 pp.; vol. IX, 1961, No 1-2 (27-28), 344 pp.

АННАЛИ Української вільної академії наук у США. Том VIII, ч. 1-2 (25-26), 234 стор.; том IX, ч. 1-2 (27-28), 344 стор.

Як на еміграції, так і на Україні вдомашнився у нас звичай не подавати при рецензії цін книжок чи журналів. Треба скінчити з такою сором'язливістю та «ідеалізмом», мовляв, ми турбуємося про дух, а не про матерію. Ціна «Анналів» за один том-річник становить 6 доларів. Крім цього, видавництво ще має на складі давніші числа в ціні по 3 або 1,5 долара. В передплаті студентам славістики і бібліотекам дають знижку.

Починаючи з 1960 року «Анналі» появляються в томах, з яких кожний присвячений або одній проблемі, або одній науковій дисципліні. Так том VIII має загальний піднаголовок «Дослідження з мовознавства», а том IX дає досить широкий огляд проблем України XX стол. під наголовком «Дослідження з новітньої історії».

Вже з довшого часу «Анналі» мають свою добру марку в чужинських наукових колах, і тому ми не займатимемося висловлюванням окремих компліментів. Зате хочеться запитати: чому завдячує свій успіх це видання? А що успіхи є, свідчить, наприклад, факт, що останнє число найбільшого фахового журналу американських істориків «The American Historical Review» згадує в своєму огляді бібліографію аж сім статей з тому IX «Анналів». Відповідь на наше поставлене питання дає вже погляд на зміст журналу. Серед п'ятнадцятих авторів мовознавчих досліджень і чотирнадцятих авторів досліджень історичних (не враховуючи рецензентів) є

прізвища українських, американських, польських, німецьких та інших науковців. Між ними є широко відомі вчені і люди, magna opera яких ще будуть написані. Існують різниці між окремими авторами, але без огляду на їхню офіційну позицію, погляди чи національне походження їх усіх об'єднує академічний стиль дослідницької праці. Цим не хочемо сказати, що всі опубліковані праці досконалі.

«Географія» чи «етнографія» збірників свідчить, що програма, зформульована їхнім редактором, проф. Юрієм Шевельовим, повністю виконується. Ю. Шевельов говорив про завдання академії, але академія наук досягає своєї мети м. ін. також при допомозі свого журналу: чи журналів. А мета така: бути не тільки органом українських екзильних наукових сил і не тільки журналом американським, УВАН прагне чогось більшого — стати осередком українських студій у масштабі всього західного світу. З цього випливає, що «Анналі» повинні б стати трибуною українців, де вони не жили б і якої національності вони не були б. Єдина умова: вони мусять бути справжніми науковцями.

Ключ до успіху «Анналів» відкриває нам — за засадою контрасту — секрет неуспіхів (щоб не висловлюватися категоричніше) багатьох емігрантських «ініціатив» у ділянці науки, і то не тільки українських. УВАН та «Анналі» ведуть свою розмову з усім чужинським світом. Інші «ініціативи» ніби роблять те саме, але вони мають звичайно тільки одного співрозмовця — своє власне всенаціональне або обмежене ідейно-програмове середовище. Існує там якійсь дивний страх «відкрити двері та вікна» і сконфронтувати власні погляди з поглядами інакше мислячих. Ніби болячись, що контакти і відкрита дискусія або викличуть зневіру щодо

власних цінностей та поглядів, або зроблять інформацію про власне середовище неефективною (бо суперечною з іншими), емігранти із Східної та Центральної Європи створили на Заході цілий ряд національних *гетт* та «замкнених у собі суспільств» (*closed societies*). Коли приглянутись до якогось з їхніх науково-проблемних періодиків, можна відразу помітити, що всі автори є того самого національного походження і що «сусіди із старого краю» для таких періодиків не існують. Не існують також спірні справи, місце для яких обов'язково повинне знайтися не так у суто наукових журналах типу «Анналів», як радше в періодиках, присвячених дослідженню сучасної проблематики та опрацюванню політичних концепцій. Ширшої політичної географії та більшого кола різних поглядів бракує майже всім чужомовним емігрантським періодикам. На нашу думку, англomовний «Квартальник Прологу» (*The Prologue Quarterly*) повинен би мати певні конкретні успіхи в подоланні цієї слабости, але на справжній успіх ще доведеться чекати. Досить енергійно взялися за створення міжнародного журналу також угорці з Інституту ім. Імре Нодя в Брюсселі

(*The Review* — англійською та французькою мовами). Але це винятки та спроби.

Щодо академічного типу журналів «Анналі УВАН» залишаються чи не єдиною успішною спробою того роду.

В короткій замітці не можливо згадати (не те, що оцінити) праці, опубліковані в обох томах «Анналів». Однак одверто можна сказати: якщо цікавить вас лінгвістика — придбайте том VIII, якщо ж вас інтересують історія та політика недавнього минулого України — вам обов'язково треба прочитати том IX. А якщо ви бажаєте не тільки самі скористатися, але також спричинитися до поширення знань серед українців, то перевірте, чи університетська або публічна бібліотека в місті, в якому живете, посідає «Анналі». Якщо ні, зробіть бібліотеці або університетському відділові славістики, історії чи політичних наук подарунок — купіть для них том «Анналів», бо це справді добрий «науковий товар». У наступному році обдаровані вами напевно самі постараються про черговий том, який заповідається цікаво: він присвячений Шевченкові та шевченкознавству.

П. ЧЕРНОВ

Ще одна праця з історії мазепинської доби

Любомир ВІНАР, Андрій Войнаровський. Історичний нарис, вступна стаття проф. О. Оглоблина, в-во Дніпрова хвиля, Мюнхен, 1962, 125 стор.

Ця наукова біографія про А. Войнаровського виповнює, як це лише у вступній статті проф. О. Оглоблин, прогалину в нашій історичній науці. Войнаровський був нам відомий більше з літературних джерел (з поеми Рилсєва), а дослідник І. Борщак увів його в 1920-их рр. в історіографію. Михайло Возняк розвінчав у 1938 році цей позитивний образ Войнаровського. Любомир Винар дав у цій праці, на підставі со-

лідних документальних студій, найповніший досі портрет цієї відомої постаті мазепинської доби.

В коротких розділах історик подає хронологічно всі відомості з життя Войнаровського, що їх йому вдалося зібрати з документів, архівних матеріалів та наукових праць 19 і 20 століть. Життєвий шлях Войнаровського від років студій у Київській Академії, дипломатична служба при Мазепі, участь в українсько-московській війні, відхід до Бендер, смерть гетьмана, конфлікт з козацькою старшиною за маєткову спадщину Мазепи, політична діяльність на еміграції, побут у Гамбурзі,

схоплення Войнарівського, заслання, родина Войнарівського — це головні розділи студії.

Вдумливо і живо відтворює автор шлях молодого талановитого плеємінника Мазепи, якого гетьман імовірно хотів залишити своїм наслідником, його негативну роль після смерті Мазепи, коли він з егоїстичних причин присвоїв собі великий скарб гетьмана (насправді війська запорозького) та відмовився гетьманувати, уважаючи це тягарем. Політична діяльність Войнарівського на еміграції була спрямована на підтримку намагань П. Орлика довести турків до нового конфлікту з москалями, а французів, австрійців та англійців переконати в небезпеці розросту російської імперії.

Легкодушність, з якою кинувся молодий Войнарівський у вир елегантного, аристократичного життя Гамбургу, де він відвідував салон графині Аврори Кенігсмарк і згодом програв гроші, привела до ув'язнення та видачі москалям. У Гамбургу Войнарівський був майже два мі-

сяці ув'язнений у домі російського уповноваженого, де його тримали під охороною російських солдат. Войнарівський сам програв шанси свого визволення, повіривши обіцянкам Петра I про помилювання, і заплатив за свою наївність до смертним засланням до Якутську.

У заключному слові автор говорить про свій підхід до історичних подій та постатей. Дослідник повинен звертатися не тільки до світлих моментів та постатей історії рідного народу. Тільки об'єктивна інтерпретація історичних подій допоможе оцінити події минулого та зробити з того потрібні висновки для теперішньої доби.

Грунтовне використання документального матеріалу, зібрана бібліографія до мазепинської проблематики, резюме англійською та німецькою мовами, як і показник імен, забезпечують цьому нарисові належне місце серед наукових праць до історії мазепинської доби.

А. Г. Г-ач

КНИЖКОВА НОВИНКА

ПЕРША ПОВІСТЬ ПРО 1933 РІК

В журналі «Сучасність», від липня до листопада цього року, надрукована повість Василя Барки — «**ЖОВТИЙ КНЯЗЬ**»: історія великого голоду 1933 року на Україні.

Вихід повісті приурочений до тридцятилітніх роковин тієї жахливої національної катастрофи, спричиненої пляновими заходами керівництва КПРС в Москві.

Числа журналу з повістю «Жовтий князь» можна замовити у видавництві «Сучасна Україна», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Germany.

НОТАТКИ

Повість Солженіцина і абстрактне малярство

Повість А. Солженіцина «Один день Івана Денисовича», переклад першої частини якої ми публікуємо в цьому числі (див. стор. 7-39), появилася в листопадовій книжці московського журналу «Новий мир» за 1962 рік. Вона стала однією з найбільших сенсацій кінця минулого року. За свідченням радянських джерел, журнал був розхоплений за кілька годин після його появи. Треба припускати, що найближчим часом твір появиться в перекладах багатьма чужими мовами, і ім'я досі невідомого вчителя з російської провінції А. Солженіцина на якийсь час стане одним з найпопулярніших у світі.

Як читач має нагоду переконатися з нашого перекладу, «День Івана Денисовича» є справді сенсаційною появою, оскільки досі дозволено було критикувати культ особи Сталіна, але рівночасно партія пильнувала, щоб не було критиковане все, чого Сталін натворив, бо тоді була б поставлена під сумнів уся радянська система і побудований нею соціалізм. Тому хрущовська лінія партії зводиться до того, щоб лаяти Сталіна, але не зачіпати Сталінових діл, бо то, мовляв, соціалізм, побудований партією попри і навіть всупереч Сталінові. Ідучи цією лінією, пильно повписували у партійні святці всіх партійних діячів, розстріляних Сталіном, зате не говорено ні про голод на Україні, ні про концентраційні табори. Оце зперше А. Солженіцин дійсно без прикрас описав день у концентраційному таборі.

Чи значить це, що сьогодні можна все говорити одверто? Ще далеко ні, бо ж у автора (який сам перейшов кацет), його персонажів і читачів створюється враження, наче десятки мільйонів Іванів Денисовичів сидять у кацеті, а решта населення, живучи, до речі, не багато ліпше, ніж кацетники, працює на те,

щоб одягнути Іванів Денисовичів у «бушлати» і нагодувати їх «баландою». А де ж тоді побудований партією соціалізм?

Герой Солженіцина — простий селянин, щось на подобу толстовського Каратаєва; він, не ремствуєючи, приймає десять років кацету за «зраду» батьківщини (58 стаття, якої він не поповнив, і так само сумірно прийме, коли йому скажуть, що строк його ув'язнення продовжений ще на десять років. Усі його турботи зводяться до того, щоб прожити день до вечора (якнайкраще цьому відповідає й назва повісти): не захворіти, украсти в ідальні зайву шайку каші, здобути на цигарку тютюну.

Але що думає співбригадник Івана Денисовича — кінорежисер Цезар? Про це автор мовчить, і якби він зробив його головним героєм своєї повісти, тоді напевно не обійти б питання: що таке соціалізм, будований каторжниками в нумерованих «бушлатах»?

У цьому випадкові повість не побачила б світу і лежала б далі в архіві «Нового мира», як лежать стоси інших, за посередніми свідченнями самих таки радянських джерел. Цей останній факт свідчить, що радянські письменники хотіли б сказати більше, ніж їм дозволено. Прірва між тим, що можна і що хотілося б сказати, лишається неперекроченою і після появи повісти Солженіцина.

Хрущов маневрує так, щоб ніби була видимість свободи, але тільки такої, яку він дозволяє. І тому питання, чи і коли може зробитися українська повість про голод 1933 року, лишається відкритим.

Диригуючи виявами вільного вислову, Хрущов попускає в одному місці, щоб затиснути в іншому. Так сталося, що одночасно з появою повісти Солженіцина відбулася ви-

національні почуття „націоналів”, вирішується в Москві, а не в столицях союзних республік» і що «польські друзі можуть у Києві або деінде в УРСР виставляти книги, які вважають за відповідні».

Повернувшись у Варшаву, діячі польської культури вирішили таки респектувати українські застереження, при чому одним з аргументів було ствердження, що під тиском Москви Київ «може б і ликнув Сенкевичеві гіркі пілюлі, якщо мова

про виставку в столиці України», але зате застосує всі можливі заходи (до саботування включно), щоб книжкових виставок у містах західних областей України не влаштувати. А полякам великою мірою залежало на тому, щоб декада польської книги мала місце також і у Львові. Туди привезено також твори Генрика Сенкевича, але без його «Трилогії», з романом «Хрестоносці» на першому плані.

В. П. С.

Міжнародний комітет славистів і російська політика

До завдань Міжнародного комітету славистів (МКС) належить скликати і підготувати міжнародні славистичні конгреси. Цей комітет постав у 1929 році і був організований на т. зв. «державному принципі», тобто участь у комітеті на конгресах могли брати представники та делегації зацікавлених науковців з окремих держав. Україна не була представлена, бо до другої світової війни в СРСР неговано славистику через Маррове «нове вчення про мову». Коли 1955 скликано до Београду підготовну конференцію, запрошена туди Академія наук СРСР не поспішала, щоб поширити це запрошення також і на академії наук УРСР та БРСР. Хоч у IV Міжнародному конгресі славистів, який відбувся 1958 в Москві, брали участь також окремі українські науковці з УРСР, вони не були репрезентовані в діловому комітеті як окрема офіційна одиниця, а виступали в рамках делегації СРСР як «вітчизняні радянські вчені». В той же час у МКС були представлені з вирішальним голосом слависти Австрії, обох частин Німеччини (НФР та НДР), Швейцарії, Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії, Італії, Голляндії, Франції, Великобританії та США, не говорячи вже про всі слов'янські країни. З цим станом беззаперечно погоджувалися досі і в Києві, і в Менську.

Інформуючи два роки тому про цей ненормальний стан на сторінках двотижневика «Сучасна Україна» (стаття «Славистика і советсько-російська політика», ч. 26/257 від 25. 12. 1960), ми звернули увагу на те, що ні «суверенна УРСР», ні «суверенна БРСР» не є членами МКС, як ними є різні неслов'янські країни. Наша стаття стосувалася підготовної конференції славистів, яка мала місце в Софії, в листопаді 1960, і на якій постановлено в 1963 році влаштувати V Міжнародний конгрес славистів у столиці Болгарії. Ми закликали в тій статті наших колег у Канаді, щоб вони добилися членства в МКС і представляли там також інтереси українознавчих наук.

Як виходить, наш тодішній залик дав свої наслідки радше... в Москві та Києві. На черговій підготовній конференції МКС, яка мала місце в Москві в жовтні 1962 і на якій обговорено програму конгресу в Софії, несподівано виступив присутній там колишній міністер освіти УРСР проф. Іван К. Білодід з пропозицією, щоб у Міжнародному комітеті славистів окремий делегат від УРСР репрезентував там українське мовознавство та літературознавство. Подібну пропозицію висунув інший радянський делегат щодо членства делегата від БРСР. МКС одноголосно прийняв

постанову, щоб такий національно-особовий принцип представництва застосувати також до всіх слов'янських народів. Таким чином змінено статут МКС, і тепер входять до комітету як рівноправні члени також представники дужицьких сербів, македонців, словаків, словенців та хорватів. Докладні деталі цієї зміни ще не відомі. Не ясно, як бути з дотеперішнім т. зв. «державним принципом» репрезентацій неслов'янських країн.

Як у Москві та Києві розуміють «строго науковий, об'єктивний принцип» на форумі МКС, може посвідчити факт, що на підготовчій конференції в Москві делеговані від УРСР українські славісти поставили вимогу, щоб не допустити професора Колумбійського університету в Нью-Йорку, Юрія Шевельова-Шереха, прочитати на конгресі в Софії зголошену ним фахову мовознавчу доповідь. Ю. Шевельов є, мовляв, «активним борцем проти Радянської України». Пікантним є, що присутні члени МКС із західних країн, — Р. Якобсон, А. Мазон, Стендер-Петерсен, Станг, Гуннарссон, Кошмідер, Бравн, Піккіо, Гамм, Яго-

діч та інші, — які дуже добре знають проф. Ю. Шевельова як видатного славіста, відразу не відкинули з обуренням таку «пропозицію», як не згідну з засадами вільної науки. Навпаки, вони передали рішення в цій справі виконавчому комітетові МКС, тобто на практиці — болгарським славістам, які залежні від свого тоталістського уряду.

Західні славісти «якось» не помітили, що таке рішення завтра може бути застосоване також до них самих або до тих їхніх колеґ, що «втекли з республіки», тобто із Східної Німеччини. Відомо ж, що таким «втікачем з республіки» є проф. Ю. Шевельов, який двадцять років тому був примушений втекти з «української республіки», залишивши тоді Харків.

V Міжнародний конгрес славістів призначений на вересень 1963. Цікаво, чи до того часу хтось із західного наукового світу візьме в оборону доповідь українського науковця і запротестує проти дискримінації української вільної науки в екзилі.

C. i. A.

КНИЖКИ В. БАРКИ ТА ІНШИХ:

Вас. Барка: Правда Кобзаря (288 ст., 1962)	\$ 2.00
Вас. Барка: Хліборобський Орфей або клярнетизм (88 ст.)	1.25
Олесь Бабій: Повстанці (180 ст.)	1.75
Т. Осьмачка: Китиці часу (понад 100 ст.)	0.50
Мих. Орест: Душа і доля	0.70
Мих. Орест: Держава слова	1.00
Іван Манило: Байкар (104 ст., з портретом автора)	0.60
Іван Манило: Січ і відсіч	0.40
Іван Манило: Пеани і кпини (гуморески, байки, епіграми, літературні жарти)	0.50
Іван Манило: Грім за зорею (лірика, гумор, сатира)	6.00
«Волосожар» (літ.-мист. журнал, три числа)	1.00
«Ельдорадо» (вибр. твори 10 укр. письменників)	0.60

Замовлення та гроші висилати на адресу:

Mr. I. Manylo, P. O. Box 472 — Vineland, N. J., USA.

З М І С Т

Богдан Рубчак. Сім віршів	3
А. Солженіцин. Один день Івана Денисовича	7
Анна-Галя Горбач. Українська література в післявоєнних німецьких перекладах	40
Богдан Бойчук. Мистецтво, що інформує	56
Іван Лися-Рудницький. Україна в еволюції радянської системи	60
о. Іван Гриньох. Епілог чи пролог у зустрічі двох епох?	71
Володимир Дорошенко. Життя і діяльність М. П. Драгоманова	97
Критика і бібліографія. З нашої церковної минувшини (о. Іван Гриньох) — Не тільки українська, але й академія (П. Чернов) — Ще одна праця з історії мазепинської доби (А. Г. Г-ач)	116
Нотатки. Повість Солженіцина і абстрактне малярство — Декада польської книги на Україні (В. П. С.) — Міжнародний комітет славистів і російська політика (С. І. А.)	123

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0:6:0	3:0:0 фун.
Австрія	15,-	150,- шил.
Англія	0:5:0	2:5:0 фун.
Аргентина	20,-	200,- пез.
Бельгія	30,-	300,- бфр.
Бразилія	50,-	500,- круз.
Венесуела	2,50	24,- бол.
Голляндія	2,50	24,- гул.
США	0,75	7,50 дол.
Канада	0,75	7,50 дол.
Німеччина	2,50	24,- нм.
Франція	2,75	28,- ффр.
Швейцарія	2,80	28,- шфр.
Швеція	3,-	30,- кор.

Появилось 1 (63) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за січень 1963

Держава і право — Українська економіка — Сільське господарство — Промисловість — Становище трудящих — Транспорт — Література — Мистецтво — Культура — Історія — Медицина і народне здоров'я — Советська армія — Комуністична партія України — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 долар; річна передплата (12 чисел) — 10 доларів, передплата на три роки — 25 доларів.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

Приймається передплата
на 1963 рік на журнал

«СУЧАСНІСТЬ»

місячник літератури, мистецтва, суспільного життя.

У журналі беруть участь такі співробітники:

Емма Андівська, Дмитро Андрієвський, Василь Барка, Володимир Безушко, Лев Білас, Ярослав Білінський, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Винар, Аристид Вирста, Віра Вовк, Ольга Войценко, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Іван Гончаренко, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, Євген Ґловінський, Лідія Далека, Осип Данко, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, Ігор Качуровський, В. Кивелюк, Патриція Килина, С. Кіндзерявий-Пастухів, Роман Кобринський, Ігор Костецький, Григорій Костюк, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебедь, Іван Лисяк-Рудницький, Йозеф Ліхтен, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зигмунт Маркевіч, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Петро Одарченко, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Софія Парфанович, Ярослав З. Пеленський, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Улас Самчук, Дарія Ребет, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Роман Рахманний, Олександр Семененко, Іван Сеньків, Яр Славутич, Дмитро Соловей, Юрій Соловій, Орест Старчук, Володимир Стахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Остап Тарнавський, Юрій Тарнавський, М. Федорів, Олександр Филипович, Ганс Фіндайзен, Василь Чапленко, Павло Чернов, Валентина Шалі та ін.

У справах передплати звертатися до видавництва і його представників за межами Німеччини.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.